BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 91.

ब्रह्मसूत्रदीपिका

श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता ।

BRAHMASUTRADIPIKA

BY

SRI SANKARÂNANDA

EDITED BY

Râma Sâstri Tailanga,

PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Fasciculus I.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ vilâs Press & Tara Printing Works,
BENARES.

1904.

अथ ब्रह्मसूत्रदीपिका ।

ॐ नमः परमात्मने ।

नमस्तुभ्यं महामाये वरदे कामरूपिणि ! ।
विद्यारम्भं करिष्यामि सिद्धिर्भवतु मे सदा ॥ १ ॥
शङ्करस्य नमस्कारं कृत्वा शङ्करभाष्यगा ।
सूत्रव्याख्या हिरुक् श्रोतुः सुखार्थं क्रियते मया ॥ २ ॥

वेदान्तमीमांसा शास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम् ।

अधीतस्वाध्यायेनाऽकर्तृत्वादिरूपस्यात्मनो ऽवधारणम्, तदवधारणाच्चाऽविद्यानिवृत्तेर्मोक्षस्य सिद्धिरित्यात्मनो ब्रह्मणो विचारस्य कर्त्तव्यतामाह—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथशब्दः साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्य्यमाह । अतःशब्दो हेत्वर्थः । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । यस्मादग्निहोत्रादिकर्माऽनित्यफलं ब्रह्मज्ञानं चाऽनन्तफलं तस्माच्छमदमादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य जिज्ञासा कर्त्तव्येति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

पूर्वाऽधिकरणे ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तं, किंलक्षणं पुनस्तद् ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिर्यस्य तदिदं जन्मस्थितिभङ्गं जन्मादि अस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थापितस्य विचित्रस्य जगतो यतो जन्मादि यस्मात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद् ब्रह्मेति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

पूर्वाधिकरणे सत्यज्ञानादिरूपस्य ब्रह्मणो विसदृशजगज्जन्मादि-

कारणत्वं तटस्थलक्षणमुक्तम्, अर्थात्सर्वज्ञता च, इदानीं वेदस्याऽज्ञायमानत्वेन तामाक्षिप्य 'अस्य महत' इत्यादिवाक्यात्तद्जन्मनः प्रतीतेरुक्तां सर्वज्ञतां समाधत्ते—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

विचित्रस्य ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य योनिः कारणं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च पुंसां येनोपदिश्यते ।
तद्धर्माश्चोपदिश्यन्ते शास्त्रं शास्त्रविदो विदुः ॥

अथ वा पूर्वाधिकरणे यतो वेत्यादिशास्त्रं न विचारितं किन्तु क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यनुमानमुक्तमिति शङ्कां निवर्त्तयितुमक्षाद्यगम्यत्वेन ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणतामाह—शास्त्रेति । यथोक्तमृग्वेदादि शास्त्रं योनिः कारणमिति प्रमाणगम्यत्वमुक्तं, साक्षादेव शास्त्रकर्तृत्वेन चाऽर्थात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

तदिदानीं सिद्धार्थे शास्त्रस्य सङ्गतिग्रहणाद्यभावाद् जैमिनीयवचनविरोधाच्चाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । त्वदुक्तं न । कुतः ? तद्यथोक्तं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथं ? समन्वयात् । सम्यगन्वयः समन्वयः षड्विधतत्पर्यलिङ्गं तस्मात् । पूर्वाधिकरणे पुत्रस्ते जात इत्यादौ सङ्गतिग्रहणस्य रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ प्रयोजनस्य च दर्शनात् जैमिन्यादिवचनानां कर्माऽभिप्रायकत्वात् सर्वज्ञे सर्वशक्तौ ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमेव ॥ ४ ॥

समन्वयादित्युक्तं, न च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्वञ्च, ज्ञानस्वभावादद्वितीयत्वाच्च । तस्मादुपचारात्प्रधानादिकमेव सर्वज्ञं सर्वशक्ति च, अतस्तत्रैव समन्वय इति प्राप्ते इदं सूत्रम्—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न सांख्यादिपरिकल्पितं प्रधानादि वेदान्तशास्त्रेषु प्रतिपाद्यते । कुतः ? अशब्दं हि तत् । कथम् ? ईक्षतेः चेतनत्वश्रवणात् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्ते'त्यादौ तेजआदिवत् उपचारा-द्ययमीक्षणशब्द इति प्राप्ते इदं सूत्रम्—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

गुणयोगादुपचारात्प्रवृत्तो गौणश्चेद्यदि प्रधानादीनामिति ब्रूषे, तन्न । कुतः ? आत्मशब्दात् । आत्मेति शब्दस्तस्मात् । तथाहि—'अनेन जीवेनात्मने'ति देवतायामात्मशब्द इति ॥ ६ ॥

नन्वात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इतिवद् भृत्यवाची भूतात्मेन्द्रि-यात्मेति चेतनाऽचेतनवाची वा ज्योतिःशब्दो यथा क्रतुज्वलनवा-चीत्यत आह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

नेत्यनुवर्त्तते । त्वदुक्तं न । कुतः? तस्मिन् प्रकृते सदणिमादिगुणे निष्ठा तादात्म्यबुद्धिर्यस्य सोयं तन्निष्ठस्तस्य श्वेतकेतो'स्तत्त्वमसी'-ति वाक्यात्सत्त्वशुद्धस्य चेतनस्य मोक्षो ऽविद्यातत्कार्यनाशः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्ये' इत्युपदेशः श्रुत्या कथनं तस्मात् ॥ ७ ॥

अरुन्धतीदर्शनन्यायेन तन्निष्ठतेत्यत आह—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्ययं हानयोग्यं हेयं तस्य भावो हेयत्वं, नायमात्मेति ब्रूयात् न च तस्य वचनमभिधानं, तस्मान्नाऽरुन्धतीनयः । चकारस्त्वन्य-दोषार्थः ॥ ८ ॥

'संयोगा विप्रयोगान्ता' इति न्यायेनाऽवचनमित्यत आह—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

एतत्कारणं प्रकृत्य यत्रैतदित्युपक्रम्य स्वपितिनामनिर्वचनेन 'स्वं ह्यपीतो भवती'ति स्वस्मिन्नात्मनि चेतनस्याप्ययो लयः, तस्मात् ॥ ९ ॥

कस्मिंश्चित् कल्पे प्रधानादि जगत्कारणं स्यादित्यत आह—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

स्यादेव यदि क्वचिद्वेदान्तेषु तदप्यवगम्येत, न त्ववगम्यते, सर्वेष्वपि वेदान्तेषु गतिरवगतिश्चेतनकारणत्वस्यैव सामान्यं समानस्य भावः सामान्यं तस्मात् न त्वचुक्तम् ॥ १० ॥

नन्वस्तु चेतनं कारणं, मा भूत् सर्वज्ञमित्यत आह—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

श्रुतस्य भावः श्रुतत्वं तस्मात्सर्वज्ञं कारणं साक्षाद्वेदेनोक्तत्वादित्यर्थः। चकारस्तु रचनाऽनुपपत्त्यादिकं समुच्चिनोति ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽतेजसोर्गौणत्वे तत्प्रायपठितस्यापि ब्रह्मणो मुख्यमीक्षणमुक्तमात्मशब्दादिभ्यः, अत्र तु मयटो विकारे प्राचुर्ये च तुल्यत्वात् प्रायदृष्ट्या विकारार्थतैवेत्यानन्दमयो जीवः। प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य प्रथममेकदेशिनां मते समाधानं ब्रूमः—

आन्दमयो ऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

'अन्यो ऽन्तर आत्मा आनन्द मय' इत्यत्रानन्दमयः परमात्मा। कुतः? तं प्रकृत्य 'यद्येष आकाश आनन्दो न स्या'दित्यादिना बहुकृत्वो ऽभिधानमभ्यासस्तस्मात् ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

विकारवाची मयट्शब्दो विकारशब्दः, तस्मान्नानन्दमयः परमात्मेति चेत्, एवं यदि तन्न। प्राचुर्यात्तत्प्रकृतवचने मयड् इति सूत्रात् प्राचुर्यार्थताप्यवगम्यते। ततश्चानन्दविकारो नानन्दमयः सः किन्तु आनन्दप्रचुर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

मयट उभयसाधारण्ये प्राचुर्ये एवायमित्यत्र को हेतु? रित्यत आह—

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तस्य हेतुः कारणम् 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुत्या व्यपदेशो ऽभिधानं तस्मात्। चकार आनन्दमयस्य कारणश्रवणमाह ॥ १४ ॥

ननु जीवो वा प्रधानं वा आनन्दस्य कारणमस्त्वित्यत आह—

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

मन्त्रवर्णे प्रतिपाद्यं मान्त्रवर्णिकं सत्यज्ञानादिरूपं गुहाप्रविष्टं यत्तदेवानन्दमयशब्देन गीयते । चकार उक्तदूषणान्तरसमुच्चयार्थः ॥१५॥
अस्तूपक्रमादिना जीव एवेत्यत आह—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतरो जीव इह न ग्राह्यः,कुतः? 'इदं सर्वमसृजते'त्याद्यनुपपत्तेः । न उपपत्तिरनुपपत्तिः तस्याः ॥ १६ ॥

नन्वस्तु इदं संकुचितमित्यत आह—

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

भेदो लब्धव्यभावः । 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति श्रुत्या तस्य व्यपदेशस्तस्मात् । चकारः संकोचानुपपत्त्यर्थः ॥१७॥

प्रकरणादिकमपि जीवस्य प्रधानस्य वाऽस्त्वित्यत आह—

कामाच्च नाऽनुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

'सोऽकामयते'ति श्रुत्या योऽभिहितः कामस्तस्माच्चेतन एवानुमीयते इत्यनुमानं प्रधानं तस्याऽनपेक्षाप्रसङ्ग इति यावत् । चकारः पूर्ववत् ॥ १८ ॥

नन्वस्तूपचरित इत्यत आह—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥१९॥

अस्मिन् प्रकरणे अस्य चेतनस्य तेन योगस्तादात्म्यं शास्ति उपदिशति शास्त्रं 'यदा ह्येवैष 'इत्यादिना । चकारः परिहारसमुच्चये ।
अथवा पुच्छशब्दस्य लाङ्गूले रूढस्याऽवयवे आधारे च लाक्षणिकत्वस्य तुल्यत्वे ऽवयवप्रायपाठात् 'ब्रह्मपुच्छ' मित्यत्रापि ब्रह्मानन्दस्यावयव इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते सिद्धान्तेन—

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥

'अन्योन्तर आत्मानन्दमय' इत्यत्र 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे'ति स्वप्रधानमेव ब्रह्म । कुतः ? 'असन्नेवे'त्यादिना ब्रह्मणोऽभ्यासात् ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥

विकारोऽवयवः पुच्छं तस्य शब्दः,तस्मान्न स्वप्रधानमिति चेत्, एवं यदि तन्न। प्राचुर्यात् विकारप्रायपाठात्। विकारशब्दो न ब्रह्मणः स्वप्राधान्यं निवर्तयतीत्यर्थः ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥

तस्यानन्दमयादेर्जगतो हेतुः कारणं, भावप्रधानो निर्देशः। तद्धेतुत्वव्यपदेशः श्रुत्याऽभिधानं तस्मात्। शेषेष्वानन्दपदस्थानेषु ब्रह्म स्वप्रधानमिति पठित्वा पूर्ववद्व्याख्यानम् ॥ १९ ॥

पूर्वाधिकरणे मयटो विकारे आनन्दस्यानन्दमात्रे ब्रह्मणो देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नवस्तुनि मुख्यार्थत्वेन पुनः प्राचुर्यानन्दमयाऽवयवेषु अतः प्रायपाठो बाधितः। पुनरिहापि मर्यादाधाररूपाणां श्रवणाज्जीव एव प्राप्तैश्वर्यविशेषः कश्चित्स्यादित्यत आह—

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

अथ य एषोन्तरादित्ये स परमेश्वरः। कुतः? तद्धर्मोपदेशात्। तस्य धर्मास्तद्धर्मा अपहतपाप्मत्वादयस्तेषाम्। 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे'त्यादि श्रुत्युपदेशाभिधानं तस्मात् ॥ २० ॥

नन्वादित्यादिभ्यो नान्य ईश्वर इत्यत आह—

भेदव्यपदेशाच्चाऽन्यः ॥ २१ ॥

अस्ति देवतादिभ्यो ऽन्य ईश्वरः। कुतः? 'यश्चादित्ये तिष्ठ'न्नित्यादिना आधाराधेयभेदस्य व्यपदेशात्। चकार उक्तव्यावृत्त्यर्थः ॥ २१ ॥

पूर्वाधिकारणे ऽनन्यथासिद्धलिङ्गवशादनन्यथासिद्धरूपवस्त्वादि नीतम्, अत्र त्वाकाशश्रुत्यारूढसर्वभूतोद्गमादेर्लिङ्गस्य सङ्कोच इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

'आकाश इति होवाचे'त्याकाशशब्दः परमात्मा। कुतः? तस्य परमात्मनो लिङ्गं सर्वभूतोत्पत्त्यादि तस्मात् ॥ २२ ॥

पूर्वाधिकारणे'ऽस्य लोकस्य का गति'रिति सर्वकारणस्य प्रदर्शनात् उत्तरेपि सर्वकारणमाकाशं श्रुत्या निरूप्य व्यवस्थापितम्, अत्र तु न

तादृक् किञ्चिदस्ति, प्रत्युत सुषुप्ताविन्द्रियाणां सर्वभूतसाराणां प्राणलयोत्पत्त्योः श्रवणात्प्रस्तावदेवता मुख्यप्राण इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्याऽतिदेशेन समाधत्ते—

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

'प्राण इति होवाचे'त्यत्र प्राणशब्दः परमात्मा। कुतः? अत एव सर्वभूतोद्गमादिलिङ्गादेव ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे तल्लिङ्गादाकाशप्राणश्रुत्योर्ब्रह्मपरत्वमुक्तं,नात्र ज्योतिर्वाक्ये तदस्तीति रूढमेव ज्योतिरिति प्रत्युदाहरणेन ज्योतिर्लिङ्गश्रवणादिति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

'अथ यदतः परो दिवो ज्योति'रिति ज्योतिःशब्दवाच्यं ब्रह्मैव। कुतः? चरणाभिधानात्। पूर्वस्मिन् गायत्रीवाक्यपादोत्पत्त्यादिना चरणानां पादानामुक्तत्वात् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पण-निगदात्तथा हि दर्शनम् ॥२५॥

पूर्वस्मिन्वाक्ये 'गायत्री वा इदं सर्वमेवे'त्यादिना गायत्र्याख्यस्य छन्दसो ऽभिधानात् न ब्रह्मण इति चेत्,एवं यदि तन्न। तथा चेतोर्पणनिगदात् चेतसो मनसो गायत्र्याख्ये छन्दसि ब्रह्मदृष्ट्या समर्पणं निगद्यते कथ्यते ऽनेनेति निगदस्तस्मात्। तथा हि दर्शनं हि यस्मात् यथात्र चेतसोर्पणस्य दर्शनमवलोकनं तथा ऽन्यत्रापि दर्शनम्। एतमेव बह्वृचा महत्युक्थ्ये मीमांसन्ते एत्यादि। अथवा चेतसोपर्णनिगदादिति चेतसोर्पणं यथा हि गायत्रीशब्दाऽभिधेये ब्रह्मणि निगद्यते तथाहि दर्शनम्। अन्यत्रापि छन्दोभिधायिना शब्देन 'सैषा विराडन्नादी'ति ब्रह्माऽभिधानस्य ॥ २५ ॥

ब्रह्मण्येव गायत्रीदृष्टिः किं न स्या? दित्यत आह—

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

भूतमिदं सर्वमादिशब्देन पृथ्वी शरीरं हृदयानि तान्येव पादा

विभागास्तेषां व्यपदेशः कथनं तस्योपपत्तिः सम्भवः तस्मात् । एवं गायत्र्यां ब्रह्मदृष्टिः गायत्रीशब्दाभिधेये ब्रह्मणि नाऽक्षरमात्रं गायत्री भूतादिपादवत् । चकारः पूर्वपक्षिणोऽपि पूर्ववाक्यब्रह्मण्यनुपपत्तिमाह ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

उपदिश्यते इति वाक्यं परोदिवः अमृतं द्वितीयं, पञ्चमीसप्तम्यन्तत्वेन एतस्य पूर्वस्य च भेदात् । एवं यदि तन्न । कुतः ? उभयस्मिन्नपि पक्षद्वयेऽपि प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वात् ब्रह्मप्रत्यभिज्ञानान्न विरोधः । तस्मात् । अथवा पञ्चम्यन्तत्वेन सप्तम्यन्तत्वेन वा व्यपदेश उभयस्मिन्नपि वृक्षाग्रे श्येनः वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च प्रत्यभिज्ञानान्न विरोध इति ॥ २७ ॥

पूर्वाधिकरणे दिवि दिव इति च प्रकृत्यभेदमाश्रित्य प्रत्यभिज्ञानेन ब्रह्मप्रतीतौ यच्छ्रुतेः प्रसिद्धार्थप्राधान्यात् ब्रह्मैव युक्तम्, अत्रापि पदार्थस्य प्राणादेः प्रधानत्वात् उपक्रमोपसंहारादिवाक्यार्थस्तदनुसारेण नेय इति देवता जीवो वा मुख्यप्राणो वा एकं वा द्वयं वा त्रयं वा ब्रह्मापि वा न तु ब्रह्मैवेति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'ति प्राणशब्दः परमात्मा । कुत ?स्तथानुगमात् । तथाहीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायां 'यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इत्यादिलिङ्ग वाक्यपर्यालोचनया परमात्मनो ऽनुगम उपगमो यस्मात् ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

नात्र परमात्मोपदेशः । कुतः ? वक्तुरिन्द्रस्यात्मन उपदेशः । कुतः? 'तं मामायुरमृतमुपास्वे'त्यादिना तस्मात् इति चेत्, एवं यदि नेति पूर्वस्मादनुवर्तते । त्वदुक्तं न । कुतः ? अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्, हि यस्मात् अस्मिन् प्रकरणे आत्मानमधिकृत्य वर्तत इत्य-

ध्यात्मं तस्य सम्बन्धः। नन्वात्मप्रतिपादकानि 'यावद्‌स्मिन् शरीरे प्राणी वसति तावदायुर्न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या'दित्युपक्रम्य तद्यथा 'रथस्यारेषु' इत्यादीनि तस्य भूमा बाहुल्यम् ॥ २९ ॥

कथं तर्हि 'मामायु'रित्यादिना वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशः ?—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

शास्त्रस्य 'तत्त्वमसी'त्यादेर्दृष्टिरर्थोऽवगतिः,तया उपदेशो ऽभिधानं वामदेववत्। यथा वामदेवो 'ऽहं मनुरभव'मित्याद्युक्तवानेवमिति॥३०॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

जीवश्च मुख्यप्राणश्च तयोर्लिङ्गं 'वक्तारं विद्या'दिति जीवस्य 'प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परि गृह्य'त्यादि प्राणस्य। तस्मान्न परमात्मन एव ग्रहणमिति चेदेवं यदि तन्न। उपासात्रैविध्यात् उपासनमुपासा तिस्रो विधाः यस्याः सा त्रिविधा। तस्या भावस्त्रैविध्यम् उपासायास्त्रैविध्यं तस्मात्। जीवमुख्यप्राणग्रहणे वाक्यभेदः स्यात्, न ब्रह्मग्रहणे इत्यर्थः। प्राणशब्द. कथं ब्रह्मणी?त्यतआह–आश्रितत्वात् अन्यत्रापि 'प्राण इति होवाचे' त्यादौ ब्रह्मणि च स्वीकारात्। तत्तल्लिङ्गादिति चेत्तत्राह–इह तद्योगात् इहास्मिन्नध्याये तेषां लिङ्गानां योगात् विद्यमानत्वात्। तत्र आचार्यैकदेशीयास्तु एवं व्याचक्षते–जीवमुख्यप्राणलिङ्गैश्च ब्रह्मण एव उपासायास्त्रैविध्यं विवक्षितमुक्तं तथापि जीवब्रह्मदेवतामुख्यप्राणानां लिङ्गसंनिपाते ब्रह्मलिङ्गं बलीय इति तेनोक्तम् । यद्य'प्यन्तस्तद्धर्मोपदेशात्, इत्यत्रैतदप्युक्तं तथाप्यत्र च कार्यकारणधर्मयोः सन्निपाते कारणमेवाश्रयणीमिति विशेषः ॥ ३१ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

———o-o-o———

पूर्वपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि विचारितानि,
द्वितीयपादे ऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यान्युपासना-
प्रचुराणि रूढिविषयाणि विचार्यन्ते—

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

सर्वेष्वपि वेदान्तेषु यत्प्रसिद्धं ब्रह्म सिद्धेरालम्बनेन इह सर्वं खल्विदं ब्रह्मैवेत्युक्तमाह ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिता उपासनायाम् उपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः, विवक्षिताश्च ते गुणाश्चेति तेषाम्। यस्मिन् ब्रह्मण्युपपत्तिः सम्भवः तस्याः। चकार उभयसाधारण्यनिवारणार्थः ॥ २ ॥

जीवेऽपि केषां चित्सदृशत्वाज्जीव एवेह स्या दित्यत आह—

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

शारीरो जीव इह न ग्राह्यः। कुतः? सत्यसङ्कल्पादीनां तस्मिन्ननुपपत्तेरसत्त्वादेव ॥ ३ ॥

ननु अणुत्वादीनां जीवधर्माणां ब्रह्मण्यसम्भवः समः, अतो जीवो न स्या ? दित्यत आह—

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

'एत'मिति ब्रह्मणः कर्मत्वस्य 'अभिसम्भवितास्मी'ति जीवस्य कर्तृत्वस्य व्यपदेशस्तस्मात्। चकारोऽणुत्वादेर्ब्रह्मणि सद्भावसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥

ननु मामहं जानामीतिवदयं कर्मकर्तृव्यपदेशः स्यादित्यत आह—

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

शब्दाज्जीवस्याऽभिधायिनः शाखान्तरेऽन्तरात्मेति सप्तमीतत्पुरुषे हिरण्मयत्वादिगुणाभिधायको विशेषो यस्तस्मात्। सति चान्यस्मिन्नैकस्मिन् कर्मकर्तृभाव इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

शब्दोऽपि 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादिवदप्रासिद्धार्थ इत्यत आह—

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मरणं स्मृतिः 'ईश्वरः सर्वभूताना' मित्यादिः। चकारः प्रसिद्ध्यन्तरसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न नि-चाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडं यस्याः सा ऽर्भकौकाः तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात्। 'एष आत्मान्तर्हृदय'इति परिच्छिन्नायतनत्वात्। न केवलमेवं तस्य जीवस्य व्यपदेशो ऽभिधानम्। 'अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा' इत्यादि। तस्मात् चकार उक्तसमुच्चयार्थः । न ब्रह्मग्रहणं न्याय्यमिति चेदेवं यदि तन्न। कुतः? निचाय्यत्वात्। एवमणीयस्त्वं गुण ईश्वरो निचाय्यो द्रष्टव्यः। तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्व्योमवच्च। यथा सर्वगतमपि व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षया ऽर्भकौका अणीयश्च एवम्। चकारो ब्रह्मणः सर्वात्मत्वसमुच्चयार्थः ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

सम्यग्भोगः संभोगः सुखदुःखादिस्तस्य प्राप्तिः। सर्वात्मत्वे ईश्वरस्य भोक्तृत्वादिप्रसङ्ग इति चेत् एवं यदि तन्न। कुतः? वैशेष्यात्। 'अनश्नन्न्योभिचाकशीती'त्यादिना ऽवगतरूपस्य भोगाभावस्तस्मात् ॥८॥

पूर्वाधिकरणे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यपरादपि वाक्यान्मनोमयवाक्ये ब्रह्म स्वीकृतं, तस्य च वैशेष्येण हेतुना भोक्तृत्वं समर्थितं, तस्मादेव जीवो भोक्ता अत्ता यस्येत्यस्मिन् वाक्ये ऽप्यसंहर्तृत्वं तथाप्यग्निरन्नाद इति श्रुतिलोकप्रसिद्धिभ्यामग्निरेवाऽत्ता तद्वत्समासप्रसिद्धिभ्यां मनोमयं ब्रह्मेति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

अत्ता चराऽचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

अत्ता संहर्त्ता परमेश्वरः। कुतः? चराऽचरग्रहणात् 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चे'त्यादिना चराचरस्य जङ्गमस्थावरस्य ग्रहणं स्वीकरणं तस्मात् ॥ ९ ॥

नन्वग्निजीवयोरपि साधारण्ये कुतः परमात्मैवात्ते?त्यत आह—

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणं महावाक्यं 'न जायते म्रियते' इत्यादि तस्मात्। चकारः 'क इत्था वेदे'त्यादि दुर्विज्ञानत्वादिसमुच्चयार्थः ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरणे मृत्युसन्निपातात् ब्रह्मक्षत्रादिविश्वमित्याश्रित्येश्वरः संहर्त्तेत्युक्तम्, इहापि तच्छब्दस्य सन्निहितगुहाप्रविष्टादिशब्दानुसारेण बुद्धिजीवपरत्वदृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥११॥

गुहा बुद्धिर्हृदयं वा तां प्रविष्टौ तस्या अन्तःस्थितौ जीवपरमात्मानौ, हि यस्मात्तस्य जीवस्य दर्शनं प्रत्यक्षेण तस्य परमात्मनश्च, दर्शनश्रुत्या 'गुहाहित'मित्यादिकया तस्मात् ॥ ११ ॥

ननु बुद्धेरप्यस्ति दर्शनमित्यत आह—

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

'सोऽध्वनः पारमाप्नोति' इति गन्तृत्वेन जीवस्य 'तद्विष्णोः परमं पद'मिति गम्यत्वेन परमात्मनो विशेषणं तस्मात् । चकारो बुद्धेः प्रकृतिविशेषणाभावं समुच्चिनोति ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रथमं पिबन्ताविति सहृदयोर्जीवपरमात्मनोर्ग्रहणानुसारेण गुहाप्रवेशादिं चरमं नीतं यथा तद्वदेष एव प्रथमं छायात्मनः प्रतीतिरमृतत्वदीनां नयनं तस्मिन् । अत्राप्यत्यन्ताऽरुचिः, स किं जीवो वा देवतात्मा वे?ति दृष्टन्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

'य एषोऽक्षिणी'ति चक्षुषो ऽन्तरः पुरुषः स परमेश्वरः । कुतः? अमृतत्वाऽभयत्वादीनां तत्रोपपत्तेः सम्भवात् ॥ १३ ॥

कथं परमेश्वरः सर्वगतो ऽक्षिणी?त्यत आह—

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

सर्वगतस्याप्युपासनार्थः स्थानस्य पृथिव्यादेः, आदिशब्देन रूपस्य हिरण्मयश्मश्र्वादेर्नाम उदितत्वादे'र्यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिना व्यपदेशस्तस्मात् । चकारोन्यस्य स्थानाद्यभावसमुच्चयार्थः ॥ १४ ॥

मा भूदयमक्षिणि, सुखविशिष्टे ऽस्त्वित्यत आह—

सुखविशिष्टाऽभिधानादेव च ॥ १५ ॥

वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तस्य सुखविशिष्टस्य 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्मे'त्या-

दिना ब्रह्मण एव न त्वन्यस्याऽभिधानं, तस्मादत्र ब्रह्मण एव ग्रहणम् । चकारोपदेशः सहलिङ्गं चक्षुस्थानम् अस्ति च क चिज्जीवस्याऽनुपास्यस्याऽव्यापिनो ऽक्षिस्थानाऽसम्भवसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥

उपक्रमो ऽप्यन्यस्य किं न स्या?दित्यत आह—

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

श्रुता उपनिषत् येन श्रुतोपनिषत्कस्तस्य या गतिरीश्वरश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धो देवयानाख्यो मार्गस्तस्य 'ये उच्चैर्वास्मिन् शरव्यं कुर्वन्ति' इत्यादिना ऽभिधानात् । चकारो ब्रह्मशब्दादन्यत्राऽनुपपत्तिसमुच्चयार्थः ॥ १६ ॥

छायात्मविज्ञानात्मदेवतात्मपरमात्मनां कथं चिदुपपत्तिसाम्ये कुतः परमात्मैव गृह्यते नेतर? इत्यत आह—

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

न अवस्थितिरनवस्थितिः सर्वदा अवर्तमानत्वं छायात्मनः पुरुषान्तरस्य समीपे ऽसत्यविद्यमानत्वं, विज्ञानात्मनो रसादिग्रहणे सुषुप्तिसमये वा ऽविद्यमानत्वं, देवतात्मनो नियामकाऽभावादविद्यमानत्वं, तस्याः । न केवल मेतदमृतत्वादीनां त्रयाणामप्यसंभवः समानः जन्मादिमत्त्वात् । तस्माच्चकार उक्ताऽनुक्तदूषणसमुच्चयार्थः ॥ १७ ॥

न ईश्वरादन्यश्छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मेति च पूर्वाधिकरणे स्थानादिव्यपदेशादिना ऽन्तरात्तिणिश्वर इत्युक्तं, स्थानंजीवस्याप्यमृतत्वादिवत् प्रधानस्यापि स्यादित्याक्षिप्य समाधत्ते—

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

'यः पृथिवीमन्तरो यमयती'त्यादावन्तर्यमयति नियमयतीत्यन्तर्यामी उद्दिष्टः स परमेश्वरो ऽधिदैवादिषु दैवमधिकृत्य वर्ततइत्याधिदैवम् । आदिशब्देनाऽध्यात्ममधिभूतमित्यादि तेष्वधिदैवादिषु । कुतः? तद्धर्मव्यपदेशात् तस्य परमेश्वरस्य धर्मास्तद्धर्माः 'यं पृथिवी न वेद'-त्यादिना दुर्विज्ञानत्वादयः तेषां व्यपदेशादभिधानात् ॥ १८ ॥

अदृष्टत्वादिगुणेभ्यः प्रधानं किं न स्यात्?इत्यत आह—

न च स्मार्तमतद्धर्माऽभिलापात् ॥ १९ ॥

न च स्मृत्या प्रतिपाद्यं स्मार्तं प्रधानं, कुतः? अतद्धर्माऽभिलापात् । तस्य प्रधानस्य धर्मास्तद्धर्मा न तद्धर्मा अतद्धर्माः'अदृष्टो द्रष्टे'त्यादिनोक्ता द्रष्टृत्वादयस्तेषामभिलापो ऽभिधानं तस्मात् ॥ १९ ॥

शारीरस्तर्हि स्यादित्यत आह—

शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैवमधीयते ॥२०॥

शरीरे भवः शारीरो जीवः । चकारो नकारानुवृत्त्यर्थः । शारीरोपि न । कुतः ? हि यस्मात् उभयेपि काठका माध्यन्दिनाश्च परमात्मना भेदेन,'यो विज्ञाने तिष्ठन्नात्मनि तिष्ठ'न्नित्येवं शारीरमधीयते पठन्ति ॥ २० ॥

पूर्वाधिकरणे द्रष्टृत्वादिश्रवणात् न प्रधानं य आत्मनि इति भेदश्रवणात्,न जीवोप्यन्तर्यामीत्युक्तं,तद्वदत्राभानादिति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

यत् दृश्यमित्यादिनोक्तः न दृश्यो ऽदृश्यः तस्य भावस्तत्त्वं तदादिर्येषामग्राह्यत्वादीनान्ते अदृश्यत्वादयः ते गुणा यस्य सोयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वरः । कुतः?'धर्मोक्तेः । सर्वधर्मा सर्वज्ञ' इत्यादिनोक्ताः तेषामुक्तेरभिधानात् ॥ २१ ॥

जीवप्रधानपदार्थयोरपि केषां चिद्धर्माणां संभवात् कुतो न स्वीकार? इत्यत आह—

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥२२॥

विशेषणं 'दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुष' इति जीवाद्यतिरिक्तत्वेन भूतयोनेर्व्यपदेशः । अक्षरात्परतः परप्रधानाख्यपदार्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टात्पर- इति प्रथमान्तत्वेन भूतयोनेः परमेश्वरस्य भेदेन व्यपदेशः । विशेषणं च भेदव्यपदेशश्च विशेषणभेदव्यपदेशौ ताभ्यां नेतरौ जीवप्रधानाख्यपदार्थौ ॥ २२ ॥

परशब्देन भूतयोनेरेवाऽवगमः कुतः? इत्यत आह—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

रूपस्य भूतयोनेः स्वरूपस्याऽनन्तरमुपन्यासादभिधानात् 'पुरुष एवेदं विश्वकर्म'त्यादिना । चकारोन्यस्य तदसंभवार्थः ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे सर्वज्ञत्वं न प्रधानस्य सार्वात्मयेन च पुरुषस्य न ग्रहणं किं त्वीश्वरस्यैवेत्युक्तं,तदिदं सार्वात्म्यं जाठरे वा सर्वात्मनि वा जीवेपि वा भूताग्नौ वा ऽनैकान्तिकमित्याक्षिप्य समाधत्ते—

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

'आत्मानमेवेमं वैश्वानर'मित्यादिनोक्तो वैश्वानरः विश्वश्चासौ नरश्च विश्वानरः विश्वे वा नरा अस्येति वैश्वानरः परमेश्वरः। कुतः? साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्द-विशेषः वैश्वानरशब्दो ऽग्न्यादित्यात्मनां साधारण आत्मनश्च जीव-परमात्मनोर्यद्यपि तथाप्यस्ति विशेषः 'तस्य ह वा एतस्ये'त्यादिनो-क्तो द्युमूर्धत्वादिस्तस्मात् ॥ २४ ॥

द्युमूर्धत्वादिकमपि परमेश्वरस्यैव कुत? इत्यत आह—

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

'यस्याग्निरास्य'मित्यदिना स्मर्यमाणं रूपमस्य परमेश्वरस्याऽनु-मीयते ऽनेनेत्यनुमानं लिङ्गं स्यात् भवेत् इति यस्मात् तस्मात् वैश्वा-नरः परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषविदमपि चैन मधीयतएके ॥ २६ ॥

शब्दादिभ्यः परेभ्यः परमेश्वराग्निशब्दौ आदिशब्दाद्धृदयं गा-र्हपत्याद्यग्नित्रेताकल्पनादिशब्दौ च तदादयश्च तेभ्यः। न केवलमेव-मन्तः प्रतिष्ठानादपि 'पुरुषोन्तःप्रतिष्ठितं वेदे'त्यादिना पुरुषस्यान्तरव-स्थानाच्च न परमेश्वरो वैश्वानर इति चेत् एवं यदि तन्न। कुतः?जाठरा-परित्यागेन दृष्ट्युपदेशात्परमेश्वरो जाठरीकारणीय इति कथनात् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधेः परमेश्वरस्य द्रष्टव्यत्वोपदेशात् दृष्ट्यु-

पदेशः कुत? इत्यत आह-अस्मिन् द्युमूर्धत्वादेरसंभवात् असत्त्वात्। न केवलमेतस्य पुरुषस्यापि अधीयते चैनमग्निं पुरुषं वाजसनेयिनः। अयमेवाऽपि चेत्यस्याऽभ्युच्चयस्यार्थः । तथा हि पठन्ति'स एषोऽग्नि-र्वैश्वानरो यत्पुरुषविदमपि चैनमधीयते। इति सूत्रविषयं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवले स्यात् न तु पुरुषविदमपि चैन मधीयते वाजसनेयिनः पुरुषविदं पुरुषो ऽन्तः-प्रतिष्ठितं वेदेति ॥ २६ ॥

मा भूज्जाठरः, अस्तु देवता भूतं चेत्यत आह—

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एव उक्तहेतुभ्यो द्युमूर्धत्वादिभ्यः न देवता आदित्यादिः न च भूतं भौमोऽग्निः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

उक्तेभ्यो जाठरप्रतीको जाठरोपाधिर्वा वैश्वानर उपास्य इत्यु-क्तं, जैमिनिस्त्वाचार्यः साक्षादपि प्रतीकोपाधिनापि वैश्वानरस्ये-श्वरस्योपासनमविरुद्धं मन्यते ॥ २८ ॥

अस्मिन् पक्षे कथं प्रादेशमात्रश्रुतिरित्यत आह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

'यस्त्वेनमेवं प्रादेशमात्र'मिति श्रुतिरतिमात्रस्यापीश्वरस्याऽवि-रुद्धेत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। कुतः?अभिव्यक्तेः। अतिमात्रोपीश्वरो भक्तानां प्रायदेशमात्र एवाऽभिव्यज्यते प्रकटीभवति,यतः प्रदेशेषु वा उपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाऽभिव्यज्यते। इतिशब्दः प्रकारवचनः॥२९॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

बादरिराचार्यः प्रादेशमात्रे हृदये प्रतिष्ठिते वसति स सर्वत्र प्रति-विषयं प्रस्थन्यायेन प्रादेशमात्रश्रुतेरविरोधं मन्यते। प्रादेशमात्रत्वे चा-यमप्रादेशमात्रोप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुतेरर्थावबुद्धये ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥३१॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रदेशमात्रश्रुतिरिति जैमिनिराचार्यो

मन्यते। कुतः? तथा हि-समानप्रकरणे वाजसनेयिब्राह्मणे मूर्धादिष्वनुक्रान्तेषु जठरादीनवयवान् प्रादेशमात्रश्रुतिः परमेश्वरस्य दर्शयति 'प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता' इत्यादिना ॥३१॥

नन्वत्राऽविद्यमाने परमेश्वरे कथं सम्पत्तिरपी?त्यत आह—

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् चिबुकान्तराले जाबाला 'य एषोऽनन्त'इत्युपक्रम्य'वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित'इत्यादिना। चकारः सर्वगतस्याऽत्रात्यन्ताऽसत्त्वस्य शङ्काया अनुदयमाह ॥ ३२ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

———:0:0:0:———

तृतीये पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि निर्विशेषप्रचुराणि विचार्यन्ते।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादिर्यस्य तदिदं द्युभ्वादि जगत् तस्याऽऽयतनमाश्रयः 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्ष'मित्यस्मिन् मन्त्रे प्रतिपाद्यं ब्रह्म। कुतः? स्वशब्दात्। स्वस्यात्मनो वाचकः शब्दः स्वशब्दः 'तमेवैकं जानथ आत्मान'मित्यत्रात्मशब्दः, तस्मात् ॥ १ ॥

ननु प्रधानमेव कुतो न स्या?दित्यत आह—

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

मुक्ता अविद्यातत्कार्यशून्यास्तैरुपसृप्यं तद् ब्रह्म यतस्तस्य तथा हि 'तथा विद्वा'नित्यादिना ऽस्मिन् प्रकरणे व्यपदेशो विशेषेणाऽपदेशोऽभिधानं तस्मात् ॥ २ ॥

नन्वस्तु मुक्तोपसृप्यं ब्रह्म जगत्कारणं, प्रधानञ्च स्यादित्यत आह—

नाऽनुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमीयते इत्यनुमानं प्रधानं नात्र। कुतः? अतच्छब्दात्। न तस्य शब्दः तस्मात्प्रधानप्रतिपादकशब्दाऽभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

अस्तु तर्हि चेतन इत्यत आह—

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

चकारो ऽनन्तरहेतोरनुकर्षणार्थः । प्राणान् बिभर्तीति प्राणभृ-ज्जीवः सोपि न । कुतः? 'यः सर्वज्ञ' इत्याद्यनच्छब्दात् ॥ ४ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदात् जीवः स्यादित्यत आह—

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदस्य 'तमेवैकं जानथ आत्मान'मिति ज्ञेयज्ञातृभावेन व्यपदेशात् जीवब्रह्मणोर्व्यपदेशात् ॥ ५ ॥

कुतो ब्रह्मैवाऽस्याश्रय? इत्यत आह—

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मण इति वाक्यशेषः । 'कस्मिन्' इत्युपक्रम्यैकविज्ञानेन सर्व-विज्ञानादिकं श्रूयमाणं ब्रह्मण्येवोपपन्नमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु प्रकरणादिना जगत्कारणमेव प्रतीयते नेश्वर इत्यत आह—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

स्थितिरवस्थितिरनशनमिति यावत् । 'अनश्नन्न्यो ऽभिचाक-शीती'ति श्रुते. । अदनं भक्षणं 'पिप्पलं स्वाद्वत्ती'ति'श्रुतेः । स्थितिश्च अदनं च ताभ्यामीश्वरो जीवादन्यः सिद्धः । न चश्वरादन्यत् जगत्का-रणमिति चकारार्थः । कलाचिन्तेयम् ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणे आत्मशब्दात् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं, तत्रात्मशब्दः प्राणे ऽनेकान्त इत्याक्षिप्य समाधत्ते—

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

बहोर्भावो भूमा 'भूमे'त्यादौ परमात्मैव स्वीकरणीयः । कुतः? सम्प्रसादादध्युपदेशात् । सम्यक् प्रसीदत्यस्यामवस्थायामिति सुषु-प्तिः सम्प्रसादः तथा तस्यामवस्थायामवस्थितः प्राणी लक्ष्यते । सम्प्र-सादात्प्राणात् अधि उपरि 'एष'त्वित्यादिना उपदेशादभिधानात् ॥ ८ ॥

ननु 'प्राणो ह पिते'त्यादिना प्राणोपि भूमा श्रुत इत्यत आह—

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

धर्माणां 'यत्र नाऽन्यत्पश्यति नाऽन्यत् शृणोती'त्यादीनां तस्मिन् परमात्मन्युपपत्तेः । चकारस्तेषां प्राणे ऽनुपपत्तिं चाह ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे प्राणसार्वात्म्यं गौणमित्युक्तं तन्न, अब्रह्मणोपि प्रणवस्य सार्वात्म्यदर्शनादित्याक्षिप्य समाधत्ते—

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अश्नुतइत्यक्षरं न क्षरतीति वा । 'एतद्वै तदक्षर'मित्याद्युक्तम् अक्षरं ब्रह्मैव । कुतः ? अम्बरान्तधृतेः । अम्बरमाकाशमव्याकृतं तदन्ते यस्य तदिदमम्बरान्तं तस्य धृतिर्धारणं तस्याः ॥ १० ॥

धृतिरपि चेतनस्य न स्यादित्यत आह—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा धृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । कुतः ? प्रशासनात् । प्रकर्षेण शासनम् 'एतस्याऽक्षरस्य प्रशासने'इत्यादिना श्रुतं तस्मात् ॥ ११ ॥

अस्तु प्रशासनमप्यौपचारिकमित्यत आह—

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यस्याऽचेतनस्य भावो ऽन्यभावः अचेतनत्वं, तस्माद्व्यावृत्तिः पृथक्करणम् 'अक्षरस्य प्रशासितुरिदं दृष्टम्' इत्यादिना । चकार उपचारनिवारणार्थः ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्म प्रशासनादित्युक्तम्, इदानीं 'तदपरमेव ब्रह्म ध्यायीते'ति ब्रह्मलोकफलदर्शनादिति बुद्धिसन्निधानादाक्षिप्य समाधत्ते—

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

'परं पुरुषमभिध्यायीते'ति परः पुरुषः परमात्मा । कुतः ? 'ईक्षतिमीक्षते'इत्यन्तेन ईक्षतिकर्मणो व्यपदेशः । तस्य कर्म तद्व्याप्यं तस्य व्यपदेशः तस्मात् । स एव चेह परपुरुषो ऽभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ॥ १३ ॥

पूर्वाधिकरणे ईक्षतिध्यायतिकर्मणोः पुरुषत्वेन प्रत्यभिज्ञानादिके सति ध्यायतिकर्म परं ब्रह्मेत्युक्तं, तदयुक्तं, दहरवाक्योपक्रमोक्त-

जीवस्य वाक्यशेषे 'स उत्तम' इत्युत्तमपुरुषशब्दाऽभिधानात् तद्वत्पुरुषशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वाऽसम्भव इत्याक्षिप्य समाधत्ते—

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

'दहरोऽस्मिन्निति वाक्ये दहरः सूक्ष्मः परमात्मा। कुतः? उत्तरेभ्यो हेतुभ्यो 'यावान् वा अयमाकाश' इत्यादिनोक्तेभ्यः ॥ १४ ॥

ननु ब्रह्मपुरशब्दश्रवणात् कुतो न जीव? इत्यत आह—

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥१५॥

गतिर्गमनं, शब्दो ब्रह्मलोकशब्दः 'अहरहर्गच्छन्त्येतं ब्रह्मलोक'-मिति श्रुतेः। गतिश्च शब्दश्च गतिशब्दौ ताभ्यां गतिशब्दाभ्यां दहरः सः। तथा हि दृष्टं हि यथा ऽत्र तथा श्रुत्यन्तरेपि 'सता सौम्ये'त्यादिके इत्यहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टमवगतम्। न च ब्रह्मलोक इति वैयधिकरण्यम्, यत एतदेवाऽहरहर्गमनं लिङ्गं च। लिङ्गमपि सामानाधिकरण्ये ॥ १५ ॥

नन्वाकाशोपमया 'गगनं गगनाकार' मिति न्यायेनाऽऽकाश एव जीवो वा कुतो न स्यात्? इत्यत आह—

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥१६॥

धारणं धृतिः तस्याः। 'स सेतुर्विधृति' रिति श्रुतेः दहरः परमात्मैव अस्य धारणस्य महिम्नः प्रभावस्या 'ऽस्मिन् परमेश्वरे सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इत्यादिनोपलब्धेश्च उपलम्भात् ॥ १६ ॥

ननु रूढ्या भूताकाश एव किं दहरो न स्या?दित्यत आह—

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

प्रसिद्धिर्वैदिकी 'आकाशो न नामे'त्यादिना तस्याः। चकारोऽन्यस्याऽनुपपत्त्यर्थः।

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नाऽसम्भवात् ॥१८॥

इतरस्य जीवस्य परामर्शो लिङ्गम्। 'अथ य एष सम्प्रसाद' इत्यादि। तस्मात्स जीवो दहर इति चेत् एवं यदि तन्न। कुतः? असम्भवात्। 'यावत् यावान्वा ऽय माकाश' इत्यादेर्लिङ्गस्येति शेषः ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽपहतपाप्मत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ताः । ते जीवे ऽपि सम्भवेयुरित्याक्षिप्य समाधत्ते—

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति प्राजापत्याद्वाक्याज्जीवो ऽत्र चेद्यदि तन्न । कुतः ? आविर्भूतस्वरूपो यतः आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः अखिलाक्षितो निरुपाधिकस्वरूपः । तुशब्दो नकारार्थः ॥ १९ ॥

'अथ य एष सम्प्रसाद' इत्यादिजीवपरामर्श एवं सति व्यर्थः स्यादित्यत आह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

परामर्शो हि जीवादन्यस्य परमात्मनो रूपस्य प्रदर्शनार्थः । 'एष आत्मा ऽपहतपाप्मे'त्यादिरूपाऽवगतिप्रयोजनः। अथ वा ऽन्योऽर्थो यस्य स तथा । चकारो जीवग्रहणे ऽपुरुषार्थमाह ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

अल्पाऽभिधायिनी श्रुतिरल्पश्रुतिर्दहर इति तस्मान्न परमात्मेति चेदेवं यदि तन्नेति सूत्रान्तरात्। कुतः?तदुक्तं तत्त्वदीयं चोद्यम् उक्तपरिहारं निचाय्यत्वादिना ॥ २१ ॥

पूर्वाधिकरणे 'एतं त्वेव' इत्येतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वाद्दहरस्य जीवता निरस्ता, तदयुक्तं, तत्रेत्यादौ सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वाऽनियमादित्याक्षिप्य समाधत्ते—

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

'तमेव भान्त'मित्युक्तः प्राज्ञ एव । कुतः ? अनुकृतेरनुकरणात् अनुकृतेरनुभातिश्रुतेः । तस्य च 'तस्य भासे'त्यादिवाक्यादपि ॥ २२ ॥

न चाऽप्रसिद्धमिदं रूपमित्याह—

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

स्मर्यते गीतासु 'न तद्भासयते' इत्यादिना ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणेन तत्रेति सति विषये च साधारणी सप्तमी 'न तद्भासयते' इति विषयत्वनिषेधकस्मृत्या विषयत्वं व्यवस्थितं तद्वत्

परिमाणमपि जवमैश्वरं वेति संशये 'ऽङ्गुष्ठमात्रं पुरुष'मिति निर्णीतार्थस्मृत्या जैवमेवेति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः परमात्मा प्रमितः कुतः ? शब्दादेव ईशानादिपद-कदम्बादेव ॥ २४ ॥

कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश ? इत्यत्र ब्रूमः—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याऽधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

हृदि हृदये ऽवस्थानस्याऽपेक्षया तु एवमतिमात्रस्याप्यङ्गुष्ठ-मात्रश्रुतिः। हृदयस्याऽङ्गुष्ठमात्रत्वं कुत? इत्यत आह-मनुष्याधिकार-त्वात् । शास्त्रस्येति शेषः। मनुष्याणामधिकारो मनुष्याधिकारस्तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मात् । मनुष्याणां च प्रायेण स्वाङ्गुष्ठपरिमितं हृदयं ततस्तदपेक्षया ऽङ्गुष्ठमात्रः परमेश्वर इति ॥ २५ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयाऽपेक्षया मनुष्याधि-कारत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तं, तर्हि वेदान्ता अपि मनुष्याऽधिकारा-देवेति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

तेषां मनुष्याणामुपरि ये देवादयस्तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारं बादरायण आचार्यो मन्यते। कुतः ? संभवात् । सम्भाव्यते हि तेषामप्यर्थित्वादिकं विग्रहादिमत्त्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नाऽनेकरूपप्रतिपत्तेर्द-र्शनात् ॥ २७ ॥

यदि विग्रहवती देवता कस्य यजमानस्य यागे देवताया विग्र-हादिमत्त्वम्? इति चेदेवं यदि तन्न। कुतः ? अनेकरूपप्रतिपत्तेः। नैक-रूपप्रतिपत्तिरनेकरूपप्रतिपत्तिः तस्याः। युगपदेको ऽनेकभोजने शक्तः एको ऽप्यनेकेषां नमस्कारक्रियायां शक्त इति नानाविधाया व्यव-स्थायाः संभवात् । कुत एवं ? लोके दर्शनात् । अनेकेषां रूपप्रति-पत्तेर्वा तस्या ऐश्वर्यविशेषाद्देवतानां युगपदनेकशरीरस्वीकारात्। तदेव कथ ? मित्यत आह-दर्शनात् । तथा हि-'कति देवा' ? इत्युपक्र-

स्य 'प्राण' इत्यन्तेन श्रौतेना'ऽऽत्मनश्च सहस्राणी' त्यादिना स्मार्तेन च वाक्येन देवादीनामनेकशरीरप्रतिपत्तिर्दृष्टा ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नाऽतः प्रभवात्प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा भूत् कर्मणि विरोधः विग्रहादिमत्त्वेन देवादीनां शब्दार्थानामनित्यत्वाच्छब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धाऽभावात् शब्दे वेदे ऽर्थवियोगात् प्रमाणं न स्यात् चेदेवं यदि तन्न। कुतः? अतः प्रभवात् अतो-वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिस्तस्मात्। स एव कथ? मित्यत आह-प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् प्रत्यक्षं श्रुतिप्रामाण्यं प्रत्यक्षाऽपेक्षत्वात् अनुमानं, स्मृतिः तद्विपर्यासात्। 'एतइति वै प्रजापति'रित्यादिका श्रुतिः। 'अनादिनिधने'त्यादिका स्मृतिः। अथ न पुनः करोतीत्यस्मदादीनां प्रथमतः शब्दः प्रतीयते पश्चात्क्रियते तदिदं प्रत्यक्षं प्रजापतेरपि पूर्वं देवादिवाचकाः शब्दा मनसि प्रादुर्भूताः पश्चात्तान् ससर्जेत्यनुमीयते इत्यनुमानं प्रत्यक्षं चाऽनुमानं च प्रत्यक्षानुमाने, ताभ्यामेव स विरोधः ॥ २८ ॥

तथा वेदस्य जनिमत्त्वेनाऽनित्यत्वमतः स स्यादित्यत आह—

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अत एव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वान्नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् ॥ २३ ॥

मा भूदेवं शब्दविरोधः, तथापि यदा पुनर्जगत्पूर्वं कृत्स्नं लीनं पुनरन्यज् जायते तदा स्यादेव विरोध इत्यत आह—

समाननामरूपत्वाच्च वृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् ॥ ३० ॥

अन्यत्वे ऽपि जायमानानां पूर्वेभ्यः पूर्वेषां चाऽऽवृत्तावपि प्रलये ऽप्यविरोधः। कुतः? समाननामरूपत्वात्पूर्वेषां, नोत्तरेषामिति शेषः। सदृशं गौतमादिनाम, रूपं च सहस्राक्षत्वादि येषां ते समान नामरूपास्तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात्। चकारात्कार्यस्य सत्त्वादपि॥३०॥

समाननामरूपत्वमेव कुत ? इत्यत आह—

दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३१ ॥

'सूर्याचन्द्रमसा'वित्यादि, स्मृतिरपि 'ऋषीणां नामधेयानी'त्येवमादिका ॥ ३१ ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः॥३२॥

'असौ वा आदित्यो देवमधु' आदिशब्देनाऽयमेव गौतमो ऽयं भारद्वाज इत्याद्याः। तासु मध्वादिषु विद्यास्वादित्यादीनामादित्यादिरूपस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् फलाऽभावादसम्भवः । तस्मात्कारणाद् ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३२ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३३ ॥

न केवलं फलाऽभावादनधिकारः, ज्योतिष्यादित्यमण्डलादौ आदित्यादिशब्दानां भावात्सत्त्वादप्यचेतनत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३४ ॥

तुशब्दो जैमिनिपक्षव्यावृत्त्यर्थः। बादरायण अचार्यो देवतादीनामधिकारसद्भावमाह । हि यस्मादस्ति देवताऽधिकारस्य सूचकं वाक्यजातं तथा विग्रहादिमत्त्वे ऽर्थित्वादौ च ब्रह्मविद्यायाः साकल्येपि 'हन्त तमात्मान'मित्युपक्रम्य 'इन्द्रो ह वै देवताना'मित्यादि । 'तद्यां यां देवता'मित्यादि च ॥ ३४ ॥

पूर्वाधिकरणे,त्रैवर्णिकदेवानां 'तद्यो य'इति लिङ्गादधिकार उक्तः, शूद्रशब्दे च परामर्शात् लिङ्गादर्थित्वात् शूद्रस्याऽप्यधिकार इति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३५ ॥

शुक् शोकः अस्य जानश्रुतेः पौत्रायणस्य तत्तेषां हंसानामात्मन्यनादरो ऽवज्ञानम्। आदरो बहुमानो नाऽऽदरस्तस्य। 'क म्वरमेतत्सन्त'मित्यादिश्रवणात् श्रुतत्वात् तदा रैकप्रत्याद्रवणात् आगम-

नात् हि यस्मात् रैक्वेण 'हहारे त्वे'ति शूद्रशब्देनात्मनः परोक्षविषय-ज्ञानमस्तीति सूच्यते। अतो न जातिशूद्रो जानश्रुतिः ॥ ३५॥

रूढिरेव कुतो न स्वीक्रियते ? इत्यत आह—

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्॥३६॥

क्षत्रियस्यापि गतेरवगतेरुत्तरत्र संवर्गविद्यावाक्यशेषे 'अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिम्' इत्यादिप्रतारिणश्चैत्ररथस्य श्रवणात्। तेन ॥३६॥

तेन समानायां संवर्गविद्यायामधिकाराऽतिरेकेणाऽशूद्रस्याऽभिकार इत्यत आह—

संस्कारपरामर्शात्तदभावाऽभिलापाच्च॥३७॥

संस्कारा उपनयनादयः तेषां संस्काराणामभावस्तेषां 'तं होपनीये'त्यादिना ब्रह्मविद्याऽधिकारे परामर्शो ऽवगमः, तस्मान्न शूद्रो ऽधिकारी। न च ते ऽपि तस्य सन्त्विति मन्तव्यमित्याह-तदभावाऽभिलापाच्च। 'तस्य शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजाति'रित्यादिस्मरणेनाऽभिलपनमभिलापः तस्मात्। चकारोऽनधिकारार्थः ॥ ३७ ॥

नन्वसंस्कृतविषयः शूद्रशब्दो न जातिविषय इत्यत आह—

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥३८॥

तस्य जातिशूद्रत्वस्याऽभावस्तदभावस्तस्य निर्धारणं 'नैतदब्राह्मणो वक्तुमर्हती'त्यनेन निश्चयः सत्यवचनेन तस्मिन् ज्ञाते जाबालिगौतममुपनेतुमनुशासितुश्च 'समिधं सौम्ये'त्यादिना प्रवर्त्तनं प्रवृत्ति,ः तस्याः। चकारो ऽसंस्कृतानां शूद्रत्वं 'चतुर्थो वर्ण' इत्यादिविरुद्धमित्याह ॥ ३८ ॥

ननु गौतमस्याऽव्रतस्य प्रेरणमित्यत आह—

श्रवणाऽध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥३९॥

श्रवणं चाऽध्ययनं चाऽर्थश्च। अर्थशब्देन वेदार्थज्ञानाऽनुष्ठानयोः प्रतिषेधः। श्रवणाऽध्ययनार्थास्तेषां प्रतिषेधः श्रूयते श्रवणप्रतिषेधः 'अथ हाऽस्य भेद'मित्यादिना स्पष्टं स्मृतावुपलभ्यते,अर्थादध्ययनादेः। अतो नाऽव्रतंगौतमस्य किं तु न शूद्रस्याऽधिकारः। चकाराद्राचारादपि ॥ ३९ ॥

'शब्दादेवे'त्यस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मवाक्ये जीवाऽनुवादो ब्रह्मैक्यबोधायेत्युक्तम्, इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यसम्भव इत्यतस्तदनुपपत्तौ प्राणोपासनमेव विधेयमिति प्रत्युदाहरणेन मण्डूकप्लुत्या ऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

कम्पनाच्च ॥ ४० ॥

'प्राण एजति' 'महद्भयं वज्रमुद्यत'मिति वज्रशब्दवाच्यं ब्रह्मैव। कुतः ? कम्पनात् चलनात् सर्वस्य जगतः प्राण इति शेषः ॥ ४० ॥

पूर्वाधिकरणे सर्वशब्दस्येवेह न कस्याश्चित् श्रुतेः सङ्कोचः। अथ वा प्रागिवेहापि 'स याव'दित्यादिश्रुत्या सङ्कोचा'त्सयावत्तदाक्षिप्ये'त्यादिना प्रसिद्धाऽऽदित्य एव ज्योतिरिति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

परं ज्योतिः परमेव ब्रह्म। कुतः ? दर्शनात्। 'य आत्मा ऽपहतपाप्मे'त्यादिना अस्मिन् प्रकरणे ऽस्यैव दर्शनात् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मप्रकरणादानर्थक्यप्रतिहतज्योतिःश्रुतितो ब्रह्मेत्युक्तम्, इह तु न ब्रह्मप्रकरणं नाप्याकाशश्रुतेरानर्थक्यं, ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वादाकाशस्येति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

आकाशो ऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

'आकाशो वै नामे'त्यत्राऽऽकाशशब्दः परमात्मा, ततः अर्थान्तरमाकाशस्तस्य भावस्तत्त्वम्। आदिशब्देन नामरूपनिर्वहणादिकं, तस्य व्यपदेशा'दाकाशं ब्रह्मे'त्युक्तं, तत्र भेदव्यपदेशो ऽनेकान्तः ॥ ४२ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४३ ॥

असत्यपि भेदे 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इत्यादिना एतस्माच्छारीरात्पुरुषात्प्राज्ञस्य परमात्मनो भेद उत्क्रमणम् उत्क्रान्तिर्मृतिः 'तस्यामयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना ऽन्वारूढ उत्सृजन् याती'त्यादिना निर्दिष्टाच्छारीरात्प्राज्ञस्य परमात्मनो भेदः। सुषुप्तिश्च उत्क्रान्तिश्च सुषुप्त्युत्क्रान्ती तयोर्भेदस्तेन ॥ ४३ ॥

ननु जीवपरात्मनोः प्रतीतौ कुतो नु जीवो न गृह्यते? इत्यत आह—

पत्यादिशब्देभ्यः ॥४४॥

पतिः सर्वस्याऽधिपतिः। आदिशब्देन सर्वस्य वशीत्याद। पत्यादयश्च ते शब्दाश्च पत्यादिशब्दास्तेभ्यः ॥ ४४ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः।

———:०:०:०:———

पूर्वपादत्रये ब्रह्मणि समन्वय इत्युक्तम । तथा हि-केषु चिद्वाक्येषु प्रधानादिवाचकशब्ददर्शनात् प्राधानादावपि कश्चन समन्वयः स्यादित्याक्षिप्य ब्रह्मण्येव समन्वय इति अवधार्यते ऽनेन पादेन।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥१॥

अनुमानप्रतिपाद्यमानुमानिकं प्रधानमपि केषां चित्कठानां शाखायां 'महतः परमव्यक्त'मितिशब्दवदिति यदि तन्न । कुतः? शारीररूकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकेण विन्यस्तमित्युक्तं तस्य शब्देन गृहीतेः ग्रहणात् दर्शयाति च। तथा ह्यनन्तराऽतीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लप्तिं दर्शयति। चकारात्प्रकरणादिकं च ॥ १ ॥

स्थूलं शारीरं कथमव्यक्तशब्दार्हमित्यत आह—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥२॥

सूक्ष्मं सूक्ष्मशरीरमव्याकृताख्यम। तुशब्द एवकारार्थः। कुतः? तदर्हत्वात्। तस्याऽव्यक्तशब्दाऽभिधानस्याऽर्हे योग्यं तस्य भास्तत्त्वं तस्मात् ॥ २ ॥

एवं चेत्स एव प्रधानवादः शब्दान्तरेणाऽऽपतित इत्यत आह—

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

तस्य परमेश्वरस्याऽधीनमायत्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् सूक्ष्ममीश्वराधीनं नैव प्रधानमित्यर्थः। ईश्वर एव कारणमस्तु, एवं

सूक्ष्मशब्दाऽर्हस्याऽव्याकृतस्य व्यर्थं कल्पनं स्यादित्यत आह-अर्थवत्। अर्थः प्रयोजनं सो ऽस्यास्तीत्यर्थवत्। नेश्वरस्यापि तद्विना कारणत्वमस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेन भोग्यत्वादस्तु तदधीनत्वं तस्यापीत्यत आह—

ज्ञेयत्वाऽवचनाच्च ॥४॥

ज्ञेयस्य भावो ज्ञेयत्वं, यथा सांख्यैरिष्टं प्रधानं नैवमस्य वचनं ज्ञेयत्वस्याऽवचनं ज्ञेयत्वावचनं तदधीनोपचारो ऽपि, अप्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः। चकारो ऽसत्त्वं स्वरूपस्याह ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ५॥

ज्ञेयत्वाऽवचनमप्रसिद्धं, कुतः ? निचाय्यमित्यनेन ज्ञेयत्वं वदति ब्रूते इति चेदेवं यदि तन्न । हि यस्मात् प्राज्ञः प्रकरणात्। तस्येति शेषः। प्रकरणं महावाक्यं 'पुरुषान्न परं किञ्चि'दित्यादिकम् ॥ ५ ॥

यथा ऽग्निजीवौ प्राज्ञस्यापि प्रकरणे तद्वत् प्रधानमपि स्यादित्यत आह—

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥६॥

त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनामेव च प्रधानस्य च एवमुपन्यासः। उत्तरम्। 'अग्नेर्लोकादि'मित्यादि जीवस्य 'तत' इत्यादिपरमात्मनो 'न जायते' इत्यादिप्रश्नोपि अग्नेः सत्त्वमग्निमित्यादिर्जीवस्य 'येयं प्रेते' इत्यादिपरमात्मनो 'ऽन्यत्र धर्मा'दित्यादिः। एवमनेन क्रमेण त्रयाणामेव न प्रधानस्य । आद्यश्चकारः प्रधानस्य स्वरूपाऽसत्त्वं समुच्चिनोति ॥ ६ ॥

ननु प्रधानं किञ्चदशाब्दमित्यत आह—

महद्वच ॥७॥

'महान्त'मित्याद्यैर्यथा सांख्याभिमतं महत्तत्त्वं न शब्दात्तेन महच्छब्देन तद्वत्प्रधानमपि नाऽव्यक्तशब्देन शब्द्यते। चकारस्त्वस्याप्यसत्त्वसूचनार्थः ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽर्थतो ऽप्रत्यभिज्ञानात् नाऽव्यक्तशब्दवाच्यतेत्यु-

क,मिह तु त्रिगुणत्वादिना प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञातत्वपरो मन्त्र इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

'अजा'मित्यादिमन्त्रो न स्वातन्त्र्येण कस्य चिदर्थस्य प्रतिपादकः। अविशेषात्। अजादिशब्दानां न क चिदर्थविशेषो निरूपयितुं शक्यो विना प्रकरणादिकं, सो ऽयमविशेषस्तस्मात्। किंवदित्यत आह—चमसवत्। यथा 'ऽर्वाग्बिलश्चमस' इत्यस्मिन् मन्त्रे स्वातन्त्र्येण चमसपदं न कस्याप्यर्थस्य वाचकं तद्वदजादिपदानि ॥ ८ ॥

तर्हि केयमजादिः प्रतिपत्तव्ये? त्यत आह—

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयतएके ॥ ९ ॥

ज्योतिरुपक्रमे चक्षुर्ग्राह्यकार्ये प्रथमे यस्याः सा तेजोऽबन्नात्मिका प्रकृतिः। तुशब्दो ऽवधारणे। सैवाऽजा न पुनरन्या का चन। कुतः? हि यस्मात् यथा ऽजामन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णरूपा तथा तेजोऽबन्नात्मिकां प्रकृत्य 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्ये'त्यधीयते पठन्ति एके छन्दोगाः ॥ ९ ॥

रूढियोगयोरभावे ऽजाशब्दः कथं तेजोऽबन्नेषु प्रतिपत्तव्य? इत्यत आह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥१०॥

तेजोऽबन्नात्मिका लोहितशुक्लकृष्णात्मिका प्रकृतिर्या छागेव बहुबर्करीबर्करेण सेव्यमाना अपरेण त्यज्यमाना कल्प्यतइति कल्पना तस्या उपदेशः कल्पनोपदेशः, तस्मात्। नाप्यत्र विरोधः। न विरोधः अविरोधः कल्पनायाम्। दृष्टान्तः—मध्वादिवत्। यथा ऽऽदित्यस्य मधुत्वम्। आदिशब्दाद्वागादेरधेन्वादेर्धेन्वादिमत्त्वं तद्वदनजायाः प्रकृतेरजात्वम् ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरणे ऽजाशब्दो रूढियोगाऽभावात्कल्पनया तेजोऽबन्नादिपर इत्युक्तमिहापि पञ्चजनशब्दो रूढो मनुष्येषु यतो लक्षणया प्राणादिवाक्येनाऽन्वितः अतो ऽवयववृत्त्या प्रधानादिषु स्यादिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

परमात्मविज्ञानार्थं जीवं परामृशति ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मोपक्रमात् ब्रह्मपरत्वं यथा तद्वदिहापि जीवोपक्रमात् जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेनाऽऽशङ्क्य समाधत्ते—

वाक्याऽन्वयात् ॥ १९ ॥

'आत्मा वारे द्रष्टव्य'इत्यादिनोक्तः परमात्मैव। कुतः ? वाक्यस्या'ऽमृतस्य तु नाशास्ति वित्तेने'त्यादेः अस्मिन्नेव परमात्मनि अन्वयः पर्यवसानं तात्पर्येण। तस्मात् ॥ १९ ॥

'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति प्रियसमुच्चितस्य विज्ञानात्मनः प्रतीतेः का गति ? रित्यत आह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

'आत्मनो वारे दर्शनने'त्यादिप्रतिज्ञा तस्याः सिद्धिः तस्या लिङ्गं विज्ञानात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनं न तु वस्त्वभेदाऽभिप्रायमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। कार्यकारणभावेनापि जीवपरमात्मनोरीषद्भेदस्य विद्यमानत्वात् ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥२१॥

भेदेनाऽवस्थितस्य नामरूपाभ्यां 'तथा विद्वा'नित्यादिश्रुत्योत्क्रमिष्यतः तस्य नामरूपादिमुक्तस्यैव भेदस्याऽभावाद्विज्ञानात्मनो द्रष्टव्यत्वाऽभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदस्य विद्यमानत्वात् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

'अनेन जीवेने'ति श्रुत्या परमात्मन एव जीवरूपेणाऽवस्थानमवस्थितिः तस्या विज्ञानात्मनो द्रष्टव्यत्वाऽभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते ॥ २२ ॥

जीवब्रह्मणोर्वस्तुतो भेदाऽभावात् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाये'त्यादिना कुतो जीवस्याऽभिधान ? मित्यत आह-प्रतिज्ञादिसूत्रम्। पूर्वाधिकरणे प्रत्यभिज्ञां मुख्याम् आश्रित्य जीवपरत्वं वाक्यस्य निरस्तमिह निमित्तोपादानभेदात्सा गौणीत्याशङ्क्य समाधत्ते—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधात् ॥२३॥

प्रकृतिरुपादानं ब्रह्म । चकारेण निमित्तकारणमपि । कुतः ? 'येनाऽश्रुतं श्रुतं भवती'त्यादिप्रतिज्ञा 'यथा सौम्ये'त्यादिर्दृष्टान्तः । प्रतिज्ञा च दृष्टान्तश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तौ तयोरुपरोधः पीडनं सङ्कोचस्तद्विपरीतो ऽनुपरोधः तस्मात् ॥ २२ ॥

प्रकृतिर्निमित्तं चेदेकं चेतनं प्रधानमेव कुतो न स्या?दित्यत आह—

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

'सो ऽकामयते' त्यादिना कारणस्य चैतन्यमभिध्या तस्या उपदेशस्तस्मात् । पुरुषाणां प्रधानाद्भिन्नत्वात्प्रतिज्ञाद्युपरोधोपि चकारेण समुच्चीयते ॥ २४ ॥

ननु श्रौताऽऽर्थापत्तिलभ्योभयकारणत्वस्य ब्रह्मणि प्रलयाश्रवणार्थापत्त्या प्रतिबाध इत्यत आह—

साक्षाच्चोभयाऽऽम्नानात् ॥ २५ ॥

न प्रलयश्रवणलिङ्गमस्ति । कस्मात् ? 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानी'त्यादौ साक्षादुभयस्योत्पत्तिप्रलयस्याऽऽम्नानाद्वेदेन ॥ २५ ॥

उभयकारणत्वे कर्मणोरैक्यं, कुत्र तदुपलब्ध?मित्यत आह—

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

आत्मनः कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च करणं कृतिः 'तदात्मान'मिति श्रौतकर्मत्वं 'स्वयमकुरुते'ति श्रौतकर्तृत्वं तस्याः सिद्धस्य कथं कार्यत्व?मित्यत आह-परिणामात् । क्षीरस्येव दधिरूपेण ॥

अथ वा परिणामादिति सूत्रान्तरम् । आत्मन इति श्रुत्या निमित्तत्वमेव कुत उपादानत्वमपी?त्यतआह–परिणामात् । 'सच्चाऽसच्चे?ति श्रुत्या अन्यस्याऽन्याकारप्रतीतिः रज्ज्वा इव सर्पाकारस्तस्मात् ॥२७॥

नन्वस्त्वन्यरूपभवनं, न चोपादानत्व?मित्यत आह—

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

हि यस्माद्योनिश्चोपादानमपि 'यद्भूतयोनि'मित्यादिना गीयते पठ्यते ॥ २७ ॥

पूर्वाधिकरणे मृत्तिकादिदृष्टान्तात्प्रकृतिर्ब्रह्मेत्युक्तम्, इहापि प्रधानादिभेदादिनिदर्शनान्नानाविवादा इत्याक्षिप्याऽतिदेशेन समाधत्ते—

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥२८॥

एतेन प्रधाननिराकरणेन सर्वे अपि वादा व्याख्याता निराकृताः। व्याख्यातपदाऽऽभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परहंसपारिव्राजकाचार्याऽऽनन्दात्मकपूज्यपाद-
शिष्यशङ्करानन्दभगवतः कृतौ ब्रह्मसूत्रदीपिकायां
प्रथमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः । संपूर्णश्च
प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

———ooo———

पूर्वाध्याये सर्वोपनिषदां जगत्कारणे ब्रह्मणि समन्वय उक्त,स्तस्मिन् विरोधाऽऽशङ्कायामयमध्यायः। तत्रापि श्रुतिवत् स्मृतेराप्तोक्तत्वाच्च तद्विरोधाशङ्कां स्मृतिकाराणामपि कपिलस्य प्राधान्यात् प्रथमं तत्स्मृत्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति—

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नाऽन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

स्मृते'र्मूलप्रकृति'रित्यादेर्यो नाऽवकाशो ऽनवकाशः कर्मश्रुत्याद्यभावे प्रधानप्रतिपादकत्वमपि चेन्न स्यात्तदा ऽर्थाभावः स चाऽसौ दोषश्च स्मृत्यनवकाशदोषस्तस्य प्रसङ्गः प्राप्तिस्तस्मादिति चेदेवं यदि तन्न। कुतः? अन्यासां 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्न'मित्यादीनां स्मृतीनामनवकाशो ऽर्थाऽभावः स चाऽसौ दोषश्चाऽन्यस्मृत्यनवकाशदोषस्तस्य प्रसङ्गस्तस्मात् ॥ १ ॥

इन्द्रियाणां सर्वप्रसिद्धत्वात्सहपाठितानामव्यक्तादीनां मन्वादिस्मृतिविरोधेपि ग्रहणमित्यत आह—

इतरेषां चाऽनुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि महदादीनि तेषामनुपलम्भनमनुपलब्धिस्त-स्याः । लोकादेवेति शेषः । चकारो व्याप्यस्योपलब्ध्यभावव्यापकस्यो-पलब्ध्यभावसमुच्चयार्थः ॥ २ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽपौरुषेयवेदतदनुसारिस्मृतिविरोधात्कपिलस्मृते-रप्रामाण्यादविरोधः समन्वयस्येत्युक्तम् । नन्वेवं योगस्मृतिर्विरो-धिनी, सा च प्रधानादीन् प्रतिपादयति तथा समन्वयस्य विरोध इति प्रत्युदाहरणेनाऽऽशङ्क्याऽतिदेशेन समाधत्ते—

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन योगो योगशास्त्रं प्रत्युक्तः निराकृतः ॥ ३ ॥

पूर्वाधिकरणे वेदविरुद्धाऽर्थस्मृतेर्वेदवैलक्षण्यादतन्मूलत्ववत् ब्र-ह्मवैलक्षण्याज्जगदप्यतन्मूलामिति दृष्टान्तेनाक्षिपति—

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्॥४॥

न ब्रह्म चेतनं जगतः कारणं, कुतो ? जगतो विलक्षणत्वात् । तथात्वञ्च जड़त्वमप्यस्य जगतः 'अविज्ञानं चे'त्यस्माच्छब्दाद्वाक्या-त्सिद्धमित्यतो न जगतश्चैतन्यं कल्प्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

न कल्पयामि चैतन्यं, किं तु 'ता आपो ऽब्रुव'न्नित्यादिनोपलभ्य-त इत्यत आह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषाऽनुगतिभ्याम्॥५॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । अभिमानिनीनां देवतानां व्यपदेशो ऽभिमानिव्यपदेशः । नाऽबादीनाम् । कुतो? भोक्तृभोग्यरूपो विशेषः । अथ वा 'एता ह वै, इति देवताशब्दो विशेषः । 'अग्निर्वाग्भूत्वे'त्यादिना ऽनुगमनमनुगतिः । विशेषश्चाऽनुगतिश्च विशेषाऽनुगती ताभ्याम् ॥५॥

दृष्टान्तमाह—

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । दृश्यते लोके चेतनात् केशादि, अचेतनाद् गोमयादेर्वृश्चिकादि, वेदे ऽपि 'यथा सत' इत्यादिदृष्टान्ताच्चेतनस्याऽचेतनकारणत्वम् ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

निर्गुणे ब्रह्मणि प्रागुत्पत्तेर्जगतो ऽभावादसत्कार्यमिति चेदेवं यदि तन्न । कुतः ? प्रतिषेधमात्रत्वात् कारणात्मना कार्यस्य विद्यमानत्वात् प्रतिषेध्याऽभावेन प्रतिषेधमात्रत्वादसत् कार्यमिति शब्दस्य ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

स्थूलादिगुणकस्य कार्यस्य ब्रह्मणो ऽभेदे ऽपीतौ प्रलये ब्रह्मणो ऽपि तद्वत्त्वप्रसङ्गः । स्थूलादिमत्त्वप्रसङ्गः । तस्मात् । अथ वा तत्प्रसङ्गादभेदप्रसङ्गात् । भोक्तृभोग्याद्यभावप्रसङ्गेन । अथ वा तदभिन्नानां मुक्तानामपि तद्वत्प्रसङ्गात् पुनरुत्पत्त्यादिप्रसङ्गात् । अथ वा भेदसद्भावे तद्वत्प्रसङ्गात्कारणवत् प्रलयाऽभावप्रसङ्गादसमञ्जसमसमीचीनमौपनिषदं दर्शनम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

तुशब्द एवकारार्थः । त्वदुक्तं नैव । कुतः? दृष्टान्तस्य आद्ये स्थूलस्य घटादेः पृथिव्यादिकं प्रविशतः, द्वितीये विभागस्य तेन सुषुप्तावुत्थितस्य, तृतीये तद्देहादेस्तदनुत्पादेन च सांख्यादे, श्चतुर्थे घटाऽद्यवस्थानस्याऽभावेन भावात्मकत्वात् । अथ वा त्वत्पक्षे दृष्टान्तस्याऽभावादेव ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वस्य प्रतिवादिनः पक्षः तस्मिन्विलक्षणत्वादेर्दोषात् । चकारो ऽन्यत्र दोषाऽभावसमुच्चयार्थः ॥ १० ॥

तर्कतस्तावत् स्वपक्षे परिहरिष्याम इत्यत आह—

तर्काऽप्रतिष्ठानादन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तर्कस्य युक्तेरेकेनोक्तायाः परेण दूषणादप्रतिष्ठानमनवस्थितिस्तस्मात् । अन्यथा प्रतिष्ठितत्वे कस्यचित्तर्कस्य स्वरूपमनुमानादवगन्तव्यमिति चेद्यदि प्रतिष्ठितत्वे ऽप्यवैदिकप्रधानप्रतिपादकतर्कस्याऽप्रतिष्ठितत्वादविमोक्षप्रसङ्गः । प्रतिष्ठितत्वस्याऽपरित्यागप्राप्तेः । अथ वा कपिलस्य सर्वज्ञत्वात्तदीयतर्कस्याऽन्यथाप्रतिष्ठितत्वमपि चेदेवमपि सर्वज्ञानां बहुत्वात् सर्वज्ञभावितत्वे ऽप्यप्रतिष्ठितत्वमेवाऽतो विना वेदं तर्कतस्तत्त्वज्ञानाऽभावात्संसारादविमोक्षो मुक्त्यभावस्तस्य प्रसङ्गः ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽत्यन्तवैलक्षण्ये कार्यकारणभावाऽनुपपत्तिवत् समाऽधिकपरिमाणत्वे कारणस्य तदनुपपत्तिरिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

एतेन शिष्टाऽपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१२॥

एतेन प्रधाननिराकरणेन शिष्टैर्न परिगृह्यन्तइति शिष्टाऽपरिग्रहा अण्वादिकारणवादा अपि व्याख्याताः निराकृताः ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणे जगत्कारणे तर्को ऽप्रतिष्ठित इत्युक्तं, तर्हि जगद्भेदेन तर्कः प्रतिष्ठित इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥१३॥

चेत् यदि ब्रह्म सर्वेणाऽभिन्नं भोग्यस्य भोक्तृत्वस्वरूपापत्तिः जीवाऽभिन्नेन ब्रह्मणा भोग्यस्याऽभेदात् भोक्त्रापत्तिस्तस्याः शङ्काया नासौ दोषः स्यात् । अभेदेपि ब्रह्मणो भोक्तृभोग्ययोर्भेदः । लोकवत् । समुद्रादभिन्नतरङ्गबुद्बुदयोरिव ॥ १३ ॥

पूर्वाधिकरणे भेदाऽभेदसमाश्रयणेन विरोधसमाधानं कृतमेकदेशिना, तेनैव विरोधमात्रमाशङ्क्य परिहरति—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥१४॥

तस्मात्कारणादनन्यत्वमभिन्नत्वं कार्यस्य । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः । आरम्भणशब्दो 'वाचारम्भण'मिति । आदिशब्दे- 'नैतदात्म्य'मित्यादयः । सच तदादयश्च तेभ्यः ॥ १४ ॥

तयोरविनाभावान्न भेद इत्यत आह—

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

कारणस्य भावे च सत्त्वे एवं नाऽसत्त्वे कार्यस्योपलम्भनमुपलब्धिस्तस्याः। अतो ऽविनाभावादनन्यत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

उत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं च कार्यस्याऽसत्त्वात् न कारणाऽनन्यत्वमित्यत आह—

सत्त्वाच्चाऽवरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य कार्यस्य सत्त्वाच्च विद्यमानत्वादेव प्रागूर्ध्वं च वर्तमानत्वात्। अतो न त्वदुक्तम् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असत्त्वस्य व्यपदेशो ऽसद्व्यपदेशः 'असदेवे'त्यादिस्तस्मात्। असत्कार्यमिति चेदेवं यदि तन्न। कुतः? धर्मान्तरेणाऽव्यक्तरूपेणाऽस्तित्वं व्यपदिश्यते। कुतः? वाक्यशेषात्। वाक्यस्य शेषो वाक्यशेषः 'तत्सदासी'दित्यादिस्तस्मात् ॥ १७ ॥

उपक्रमाऽनुसारी वाक्यशेषः स्यादित्यत आह—

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

दधिघटरुचकाद्यर्थिनां प्रतिनियतक्षीरमृत्तिकासुवर्णादिष्वेव प्रवृत्तिदर्शनादिरूपभाष्योक्तयुक्तेः 'सदेव सौम्येद'मित्यादिशब्दान्तराच्चोत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य सत्त्वं कारणाऽनन्यत्वञ्च गम्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथैकस्य पटस्य सङ्कोचप्रसारणाद्यवस्थास्वभेद एवमत्रापि कार्यकारणभावः। चकारो गोमहिषयोरिव भेदे कार्यकारणत्वाऽभावसमुच्चयार्थः ॥ १९ ॥

पूर्वाधिकरणे कार्यकारणयोरनन्यत्ववत् जीवपरयोरपि तत्। अस्त्वेकस्य कार्यकारणत्वं तथापि कारणाऽवस्थायां कार्यकृता ऽर्थक्रिया किमिति न स्या?दित्यत आह—

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

प्राणो ऽपान इत्यादि स यथा एक एव तत्तत्प्राप्य तत्तत् प्राणनाद्यर्थक्रियाकारित्वं समुच्चिनोति ॥ २० ॥

पूर्वाधिकरणे कार्यकारणयोरनन्यत्ववत् जीवपरयोरपि तत्सिद्धम्, इदानीं तेनैव विरोधमाह—

इतरव्यपदेशाद्धिताऽकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मणो ऽनन्यत्वं 'तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्' इत्याभ्यां ब्रह्मशारीराभ्यां व्यपदेशस्तस्मात्। हितस्याऽकरणं हिताकरम्। आदिशब्देन विपरीतकरणादिः। हिताऽकरणादेर्दोषस्य प्रसक्तिः प्रसङ्गः। ब्रह्मणः कारणत्वे तत्र सूत्रस्य पूर्वाऽवयवो हेतुः॥२२॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

'आत्मा वारे द्रष्टव्य' इत्यादिना कर्मकर्तृत्वादेर्भेदस्य निर्देशस्तस्मात् ॥ २२ ॥

एकस्मिन्नपि भेदो ऽनुपपन्न इत्यत आह—

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथैकस्य भूमेर्निरर्थका अश्मानो महार्हा मणयश्च आदिशब्देन बीजादयश्च परस्परं भिद्यमाना न तस्या भिद्यन्ते 'तद्वज्जीवा भिन्नाश्चापि न ब्रह्मणो भिद्यन्ते अतस्तस्य हिताऽकरणादेर्दोषस्याऽनुपपत्तिरप्रसङ्गः। चकारो भेदाऽभेदभावे कार्यसत्त्वउक्तश्रुत्यादिसद्भावसूचनार्थः ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे औपाधिकनानात्वेन समाधानं कृतम्, ईश्वरे तु तदपि नास्तीति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥२४॥

उपादानकारणस्य मृदादेरन्यस्य निमित्तस्य दण्डादेरसमवायिनश्च संयोगादेरुपसंहरणमुपसंहारः सन्निपातः तस्य दर्शनात् ब्रह्मणि त्वस्याऽविद्यमानत्वान्नोपादानं ब्रह्मेति चेत् एवं यदि तन्न। हि यस्मात् क्षीरवत् यथा क्षीरं बाह्यसाधनाद्यनपेक्षं परिणमते तद्वत् ब्रह्मापि॥२५॥

अस्त्वचेतनस्यैवं, न तु चेतनस्येत्यत आह—

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

आदिशब्देन रूपादयः। यथा चेतना अपि देवादयो लोके बाह्यसाधनाऽनपेक्षास्तद्वद् ब्रह्मापि ॥ २५ ॥

पूर्वाधिकरणोक्तं परिणामित्वमाक्षिपति—

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥२६॥

ब्रह्म चेतनं चेत्परिणमते सर्वात्मना एकदेशेन वा? आद्ये कृत्स्नस्य ब्रह्मणः परिणामप्रसङ्गः, ततो ऽनित्यत्वम् । द्वितीये निरवयवत्वस्याऽभिधायकः शब्दो निरवयवत्वशब्दस्तस्य कोपो विरोधः । निरवयवत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । न कृत्स्नप्रसक्तिदोषः। कुतः ? 'हन्ताऽहमिमा'इत्यादिना कार्याद् ब्रह्मणो व्यतिरेकश्रुतेः। न निरवयवत्वशब्दकोपः।'यतो वा इमानि' 'निष्क्रिय'मित्यादिना कारणत्वस्य निरवयत्वस्य शब्दितत्वात् शब्दमूलत्वाच्च ब्रह्मवादस्य। शब्दो मूलं प्रमाणं यस्य सो ऽयं शब्दमूलः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ॥ २७ ॥

ननु शब्दोपि कथं विरुद्धं ब्रूते ? इत्यत आह—

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

आत्मनि स्वप्नदृशि एवं स्वरूपाऽनुपमर्देन हि यस्मात् विचित्राः सृष्टयो 'न तत्र रथा' इत्यादिश्रुत्या स्वाऽनुभवेन च दृष्टाः। आद्यश्चकारो मायावादनिदर्शनसमुच्चयार्थः । द्वितीयो ऽनुपपत्तेरलङ्कारार्थः ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

स्वस्य प्रतिवादिनः पक्षः स्वपक्षः तस्य दोषः कृत्स्नप्रसक्तिस्तस्मात्। चकारो ब्रह्मवादिनस्तदभावसमुच्चयार्थः ॥ २९ ॥

पूर्वाधिकरणे स्वप्नदृष्टान्तेन मायावित्वादीश्वरस्य कारणत्वमुक्तम्, इदानीं त्वशरीरस्य न मायेत्याक्षिप्य समाधत्ते—

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

अशरीरापि देवता सा मायाया आश्रयः । कुतः ? सर्वोपेता च सा यतः सर्वाभिः शक्तिभिरुपेता सर्वोपेतापि अशरीरैव । तदपि कुत ? इत्यत आह—तद्दर्शनात् । तस्य सर्वोपेतत्वस्य 'सर्वकर्मे'-त्यादिना दर्शनात् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

करणरहितत्वं विकरणत्वं तस्मात् । परस्या देवताया हस्तपादादिशून्यत्वेन न सर्वकर्मत्वादिकामिति चेदेवं यदि चोदयसि तन्नोद्यं शब्दमूलत्वादित्युक्तं निराकृतम् ॥ ३१ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रामाणिकत्वेनाऽशरीरस्यापि मायावित्वं जगत्कारणत्वं चाऽऽपादितम् । इदानीं जगत्कारणत्वमीश्वरस्याऽनुपपन्नं, प्रयोजनाऽभावात् इत्याक्षिपति—

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न चेतनः स्रष्टा । कुतः ? चेतनसमीक्षायाः प्रयोजनवत्त्वात् । आप्तकामत्वाच्चेश्वरस्य न प्रयोजनं किंचित्सृष्टौ ॥३२॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । लोकवत् । यथा लोके राजादीनामाप्तकामानां विना प्रयोजनं लीलायाः केवलायः भावो लीलाकैवल्यं लीलयैव केवलं तत्प्रवर्तते तद्वत् ॥ ३३ ॥

पूर्वाधिकरणे लीलया जगत्कारणत्वमुक्त,मिदानीं कुर्वतो वैषम्यादित्याक्षिप्य समाधत्ते—

वैषम्यनैर्घृण्ये न साऽपेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

विषमस्य भावो वैषम्यं केषां चित्सुखं केषां चिद् दुःखं केषां चिदुभे अपि। निर्घृणस्य भावो नैर्घृण्यं जगत्संहर्तृत्वादि, वैषम्यञ्च नैर्घृण्यं च वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य। कुतः? धर्मसापेक्षतः सुखमधर्मसाऽपेक्षतो दुःखमुभयसापेक्षतः सुखदुःखादि च करोति। यतः सापेक्षस्य भावः सापेक्षत्वं हि यस्मात् यथा भवति तथा दर्शयति श्रुतिः 'एष ह्येवे'त्यादिना, स्मृतिरपि 'ये यथे'त्यादिना ॥ ३४ ॥

न कर्माऽविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात्॥३५॥

प्रथमतो जगत उत्पत्तौ नेश्वरस्य कर्मसापेक्षता। कुतः? यत उत्पत्तेः प्राक् न कर्म्म सुकृतं दुष्कृतम्। तदेव कुतः? 'सदेवे'त्यादिना उत्पत्तेः प्रागविभागादिति चेत्। एवं यदि तन्न। प्राथम्याऽनुपपत्तेः। अनादित्वात्संसारस्य। न विद्यते आदिर्यस्य सोऽयमनादिस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ॥ ३५ ॥

तदेव कथ? मित्यत आह—

उपपद्यते चाऽप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

संसारस्याऽनादित्वमुपपद्यते, अन्यथा कृतनाशाऽकृताऽभ्यागमप्रसङ्गात्। उपलभ्यतेपि 'सूर्याचन्द्रमसा'वित्यादौ स्मृतौ च 'नान्तो न चादि'रित्यादौ। आद्यश्चकारो विपर्ययप्रमाणाऽभावार्थः। द्वितीयश्चकारः प्रसिद्धविरोधार्थः ॥ ३६ ॥

पूर्वाधिकरणे विषयस्रष्टृत्वस्याऽनेकान्तता उक्ता, तेनैव निर्गुणस्याऽनुपादानत्वमिति प्रत्युदाहरणेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

सर्वे धर्माः सर्वधर्माः तेषामुपपत्तिस्तस्याः। निर्गुणस्यापि जगत्कारणत्वं भ्रमाधिष्ठानत्वेन रज्ज्वादेरिव सर्वधर्मोपपत्तेरेव ॥ ३७ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां द्वितीयऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

---*---

पूर्वस्मिन्पादे वेदान्ताऽननुग्राहकाः सांख्यादितर्का निरस्ताः, इदानीं तेषां मध्ये वेदान्तनिरपेक्षा ये तैः समन्वयस्य विरोधमाशङ्क्य तेषां दुष्टत्वप्रदर्शनेनाऽविरोधमाह द्वितीयेन पादेन । अत्रापि सांख्यस्मृतिवत्तर्कप्राधान्यमङ्गीकृत्य तन्निरस्यति—

रचनाऽनुपपत्तेश्च नाऽनुमानम् ॥ १ ॥

अनुमीयतइत्यनुमानं प्रधानं जगत्कारणं न । कुतः ? तस्याऽचेतनत्वेन जगतो गिरिनदीसमुद्रादेः रचनायाः सन्निवेशकरणस्याऽनुपपत्तेः । चकारो ऽन्वयाद्यनुपपत्तिं समुच्चिनोति ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था, प्रवृत्तिः साम्याऽवस्थातः प्रच्युतिस्तस्या अचेतनस्य प्रधानस्य चेतनाऽनधिष्ठितस्याऽनुपपत्तेः ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

पयो यथा अचेतनं वत्सविवृद्ध्यै, अम्बु वा निम्नदेशगमनाय प्रवर्तते तद्वत् प्रधानमपि प्रवर्तिष्यतइति चेदेवं यदि तन्न । तत्रापि पयसि वत्सस्याऽम्बुनि भेद्यभेदकस्येश्वरस्य च समाश्रयणं यतः ॥३॥

अस्तु प्रधाने सत्त्वांशः प्रवर्तक इत्याह—

व्यतिरेकाऽनवस्थितेश्चाऽनपेक्षत्वात् ॥४॥

सत्त्वप्रधानव्यतिरेकेणाऽनवस्थितेरनवस्थानात् बाह्यस्याऽनपेक्षत्वात् सातत्येन महदादीनामुत्पादः स्यादिति शेषः । चकारो ऽपसिद्धान्तमाह ॥ ४ ॥

तृणादेः क्षीराद्याकारपरिणामवन्न सातत्यमित्यत आह—

अन्यत्राऽभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

नायं तृणपल्लवादिदृष्टान्तो ऽप्यचेतनं जगत्कारणे साक्षात्कारणं साधयति । यतो ऽचेतनस्य तृणपल्लवादेः स्वतन्त्रस्य न क्षीरं परिणामो ऽपि । कुतः ? अन्यत्र बलीवर्दादिभक्षिते परित्यक्ते वा क्षीरप-

रिणामस्याऽभावात् । चकारः प्रधानस्य स्वरूपाऽसत्त्वसमुच्चयार्थः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमे ऽप्यर्थाऽभावात् ॥ ६ ॥

पूर्वं प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपेयतइति स्थितम्, इदानीं तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमेऽपि अर्थस्य प्रयोजनस्य निमित्तान्तराऽभाववत् पुरुषे भोगादेरसम्भवेनाऽभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

पुरुषावन्धपङ्गू, तत्राऽन्धमधिष्ठाय प्रवर्तते इति पङ्गुः प्रवर्तको ऽयस्कान्तो वा यथा स्वयम प्रवृत्तस्तद्वदप्रवृत्तोपि पुरुषः प्रवर्तयिष्यतीति चेत्तत्रापि सान्निध्यादयश्च दोषाः प्रसज्येरन् ॥ ७ ॥

अङ्गी गुणः प्रवर्तको ऽस्त्वित्यत आह—

अङ्गित्वाऽनुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

सत्त्वादीनां साम्ये ऽङ्गित्वस्याऽनुपपत्तेः । चकारो जडत्वप्रयुक्तं सामान्यदूषणं समुच्चिनोति ॥ ८ ॥

साम्याऽवस्थायामपि वैषम्ययोग्या गुणास्तेनैकवाक्यतावशादङ्गित्वमपि स्यादित्यत आह—

अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥९॥

अन्याऽनुमितौ कार्यवशेनाऽङ्गित्वाद्यनुमितौ तस्य च चैतन्याऽवस्थानत्वे तदस्मिन्न सम्भवति । कुतः ? ज्ञशक्तेर्वियोगो ऽभावस्तस्मात् । पुरुषस्यैव चेतनत्वादित्यर्थः । न चाऽनुमानमपि सिद्ध्यतीति चकारार्थः ॥ ९ ॥

सत्त्वगुणत्वात् ज्ञानस्य तच्छक्तिरप्यविरुद्धेत्यत आह—

विप्रतिषेधाच्चाऽसमञ्जसम् ॥ १० ॥

जडं ज्ञशक्ति च एवं ग्रन्थेष्वपि क्वचित्सप्तेन्द्रियाणि क्वचिदेकादशेत्यादिविप्रतिषेधः । तस्मादिदं साङ्ख्यदर्शनमसमञ्जसम् ॥१०॥

पूर्वाधिकरणे प्रधानगुणाऽनन्वयात् जगन्न तत्प्रकृतिकमित्युक्त-

म, इहापि चैतन्याऽनन्वयात् न चेतनप्रकृतिकमित्याक्षिप्य समाधत्ते—

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥११॥

यथा परमाणो परिमण्डलादणु ह्रस्वं च द्व्यणुकम् । अणोः ह्रस्वाच्च द्व्यणुकान्महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि, तद्वच्चेतनमपि ब्रह्माऽचेतनस्याऽऽरम्भकमस्तु ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रधानस्य स्वातन्त्र्यान्न जगतां कारणत्वम्, इह त्वणूनामीश्वरस्याऽधिष्ठातुः सत्त्वात्कारणत्वमिति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

उभयथापि न कर्माऽतस्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथाप्याद्यस्य कर्मणो निमित्तस्याऽभावेपि दृष्टस्याऽदृष्टस्य वा दृष्टस्यापि प्रयत्नस्याऽभिघातादेर्वाऽदृष्टस्याप्यात्मसमवायिनो वा दृष्टवदात्मसंबन्धस्यापि सदातनत्वेन प्रलयाद्यभावदोषात् नाद्यं कर्माऽणुषु । अत आद्यस्य कर्मणो ऽभावात् तज्जनकस्यापि तस्य संयोगस्याऽभावः असत्त्वं, तदभावाच्च संयोगसचिवाः परमाणवो न द्व्यणुकादिक्रमेण जगदारभन्ते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

समवायाऽभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

पूर्वं संयोगस्य निमित्ताऽभाव उक्तः, इदानीं सम्बन्धाऽभावः । समवायस्याऽभ्युपगमो ऽङ्गीकारस्तस्मात् । संयोगस्य यथा समवायः एवं समवाये ऽपि समवायः समानत्वात्संबन्धत्वस्य भेदस्य च । कुतः ? समवाये ऽपि समवायं प्रत्यनवस्थानमनवस्थितिस्तस्याः । चकारः संयोगस्य समवायाऽनङ्गीकारे राद्धान्तविरोधादि समुच्चिनोति॥१३॥

अस्तु तर्हि परमाणव एवाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्यत आह—

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे सर्गस्य निवृत्तिस्वभावत्वे प्रलयस्योभयस्वभावत्वे कार्यस्य पूर्वाऽपरकालवैकल्यस्याऽनुभयस्वभावत्वे

निमित्तस्य नित्यं सर्वदा भावात् प्रलयाद्यभावदोषः। चकारः पूर्वसूत्रवत् ॥ १४ ॥

अस्त्वागन्तुकं निमित्तं नित्यानामणूनामित्यत आह—

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥१५॥

नित्यस्य विपर्ययोऽनित्यत्वम् अणूनाम्। कुतः? रूपादिमत्त्वात्। रूपादिमतां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात्। चकारः कर्मव्यतिरिक्तस्य निमित्तस्य दुर्लभत्वं समुच्चिनोति ॥ १५ ॥

घटादीनां परिमाणतारतम्यादस्त्वनित्यत्वमणूनां, समानपरिणामत्वादात्मादिवत् नित्यत्वमित्यत आह—

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

समानपरिमाणत्वे वायवीयानामपि रूपरसगन्धस्पर्शसद्भावो दोषः। असमानपरिमाणत्वे हेतोरसिद्धिदोषः। चकारस्त्वनैकान्तिकत्वसमुच्चये ॥ १६ ॥

ननु शाश्वतीयत्वादिदं मतमङ्गीकरणीयमित्यय आह—

अपरिग्रहाच्चाऽत्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

न परिग्रहो ऽपरिग्रहः सांख्यादिवादस्य सत्कार्याद्यंशो परिग्रहः, सो ऽस्यस्य न, तस्मादत्यन्तमनपेक्षा शिष्टैः परिग्रहो ऽणुमात्रमपि न कृत इत्यर्थः। चकारस्त्वप्रयुक्तत्वसमुच्चयार्थः ॥ १७ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽर्धवैनाशिका निरस्ताः, अस्तु तेषां निरास उभयभ्रष्टत्वात्, न बाह्यार्थवादिनो वैनाशिकास्तथेत्याक्षिप्य समाधत्ते—

समुदायउभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

चतुर्विधो ऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः समुदायः रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारहेतुकश्च पञ्चस्कन्धीरूपः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायिनां समुदाये ऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्याऽप्राप्तिरसिद्धिरचेतनत्वा,त्समुदायस्य चाऽवस्तुत्वात्, अस्य स्थिरस्य चेतनस्य संहतेरसत्त्वात् ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेत् नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्त्वात् ॥ १९ ॥

अविद्यासंस्कारविज्ञानादीनां स्थिरस्य चेतनस्याऽसत्त्वे ऽपि इतरेतरप्रत्यय इतरेतरकारणत्वं तस्मादिति चेत् न । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । उत्पत्तौ केवलं निमित्तमविद्या तदितरेतरत् न तु संघातोत्पत्ताविति मात्रशब्दार्थः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमुक्तं, तदप्यसम्भवि, उत्तरस्य कार्यस्योत्पादे उत्पत्त्यवसरे पूर्वस्य निरोधादसत्त्वात् । चकार उत्पत्त्यसद्भावसमुच्चयार्थः ॥ २० ॥

असत्ये कारणे कार्यस्योत्पादो ऽस्त्विति आह—

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥२१॥

असति कारणे कार्यस्योत्पादे प्रतिज्ञायाश्चतुर्विधान् हेतून्वा प्रतीत्य च तदुत्पद्यते इत्यस्या उपरोधो बाधः । अन्यथा कार्यस्य क्षणे कारणस्य सत्त्वे कार्यकारणयोर्यौगपद्यं तत्रापि क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इति प्रतिज्ञोपरोधः ॥ २१ ॥

मा भूद्वैनाशिकानां सन् पदार्थः, असंस्तु स्यादित्यत आह—

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाऽप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

बुद्धिपूर्वको निरोधः प्रतिसंख्यानिरोधः, तद्विपरीतो ऽप्रतिसंख्यानिरोधः निरोधो ऽसन्पदार्थः सुगतानामभिहितः, तस्य निरोधस्य सन्तानस्य नित्यत्वात् सन्तानिनां च विनाशस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् अभावेनास्यैवाऽसत्त्वं प्रतिसङ्ख्यानिरोधश्चाऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधश्च तयोः प्राप्तिर्निरोधाऽभावात् । स एव कथ ? मित्यत आह—अविच्छेदात्, सन्तानसन्तानिनोः ॥ २२ ॥

न केवलं निरोधाभावो ऽविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधो, निमित्तमपि नास्तीत्याह—

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

उभयथा यदि ज्ञानेन निर्हेतुकविनाशाऽभ्युपगमदोषश्चेद् विनैव ज्ञानेन ज्ञानतत्साधनोपदेशवैयर्थ्यदोषस्तस्मात् । चकारस्त्वप्रतिसङ्ख्यानिरोधसङ्करसमुच्चयार्थः ॥ २३ ॥

आवरणाऽभावस्याऽऽकाशस्य यथा सतोऽङ्गीकारस्तद्वन्निरोधयोरप्यङ्गीकारः किं न स्या?दित्यत आह—

आकाशे चाऽविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशे ऽप्यसत्त्वमनुपपन्नं निरोधयोरिव । यथा गन्धादयो गुणाः पृथिव्यादयो भावास्तथा शब्दगुणोऽप्याकाशो भावः, अविशेषात् । चकार एवाऽनेकाऽऽवरणभावाऽनुपपत्त्यादि समुच्चिनोति ॥ २३ ॥

विज्ञानस्य क्षणिकत्वात् तद्दृष्टान्तेनाऽसर्वज्ञस्य क्षणिकत्वात् तत्प्रणालिकया ऽसत्त्वं सेत्स्यतीत्यत आह—

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अनुभवमनु जायमाना स्मृतिस्तस्याः कर्तुः स्वाऽनुभवस्मृत्योरेकाधिकरणत्वात् दृष्टान्तेनान्येषामपि । चकारो ज्ञानस्यापि क्षणिकस्वभावसमुच्चयार्थः ॥ २५ ॥

कार्यमेवाऽसन्तं पदार्थं साधयिष्यति, 'नाऽनुपमृद्य प्रादुर्भावा'दिति न्यायादित्यत आह—

नाऽसतो ऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असतो ऽविद्यमानान्मृदादेर्घटादिकं न जायते । कुतः ? मृदादेरसत्त्वे घटादेरदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

पिण्डादेरुपमर्दादेव घटादिकार्यस्योत्पाद इत्यत आह—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

एवमभावाद्भावोत्पत्तौ कुसूलनिहितकुल्माषाणामुदासीनकृषीवलानां कृषिमकुर्वतामपि सिद्धिः कृतकृत्यता शाल्यादिकं सम्पन्नं स्यादित्यर्थः । चकारः पिण्डादीनां कारणत्वसमुच्चयार्थः ॥ २७ ॥

पूर्वाधिकरणे समुदायाऽनुपपत्त्यादिना बाह्यार्थवादी निराकृतः, इदानीं विज्ञानवादी ताभिरेवोपपत्तिभिः प्रत्यवतिष्ठमानो निराक्रियते—

नाऽभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

बाह्यानामर्थानां नाऽभावो ऽसत्त्वम् । कुतः ? तेषां कुम्भादीनां तत्तत्प्रत्ययैरुपलम्भनमुपलब्धिः, तस्याः ॥ २८ ॥

ज्ञानाऽऽकाराणामेव तेषां स्वप्नवदुपलम्भः स्यादित्यत आह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

विरुद्धधर्मयोर्भावो वैधर्म्यं बाध्यत्वाऽबाध्यत्वेन । तस्मान्नायं स्वप्नादिवद्बाह्यो ऽर्थो ज्ञानाकारः । आदिशब्देन मायारचनादिकम् । चकारः श्रुतेरप्रामाण्यं समुच्चिनोति ॥ २९ ॥

अबाध्यत्वं विचित्रार्थोपलम्भाद्विचित्रश्चार्थो वासनाविलास इत्यत आह—

न भावो ऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

वासनानां विचित्राणां न भावो न सत्त्वम् । कुतः ? अनुपलब्धेः । बाह्यानामर्थानामभावात् ॥ ३० ॥

मा भूद्बाह्यार्थं, आलयविज्ञानवशादेव वासनानां विचित्राणां सत्त्वमित्यत आह—

क्षणिकत्वात् ॥ ३१ ॥

आलयविज्ञानस्य स्थायिता ऽसिद्धा, अतः क्षणिकत्वादाश्रयाऽभाव इत्यर्थः । चकारो बाह्यार्थस्याऽसत्त्वे आलयविज्ञानस्याप्यसामर्थ्यमाह ॥ ३१ ॥

केनाप्यंशेन विज्ञानवादोत्पत्तौ तद्दृष्टान्तेन सौगतं मतमङ्गीकरणीयमित्यत आह—

सर्वथा ऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

सर्वथा सर्वं क्षणिकमित्याद्यनुतिष्ठतां परस्यापि नेत्यादिशब्दतो ऽनुपपत्तेः । चकारो वेदविरोधसमुच्चयार्थः ॥बाह्यार्थपदस्थाने दुर्ज्ञेयदुर्ज्ञानपदप्रक्षेपेण शून्यवादिनिराकरणमपि नाऽभाव इत्यादिसूत्रे करणीयम् ॥ ३२ ॥

पूर्वाधिकरणे उपलब्ध्यादिभिर्विज्ञानवादशून्यवादौ निराकृतौ, नैवं विवसनानां समये अनेकत्वाश्रयणादिति प्रत्युदाहरणेन तद्विरोधमाशङ्क्य परिहरति—

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

जीवाऽजीवयोरास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाणां पञ्चाऽस्तिकायानां जीवपुद्गलधर्मकारणत्वं समयकल्पितानामनेकभेदभिन्नानां संक्षेपतो द्वावेव पदार्थौ तद्यवस्थार्थः स्यादस्ति स्यान्नास्ति चेदवक्तव्यः स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्चेति इमं सप्तभङ्गीनयमुपपाद्यावतारयन्ति, एकत्वादौ चाष्टसु च व्यवस्थापकत्वं मन्यन्ते । तदिदं नोपपद्यन्ते । कस्मात्? एकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वादीनां युगपद्वा ऽसम्भवात् ॥ ३२ ॥

एवं चाऽऽत्माऽकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

यथा सप्तभङ्गीनयादिकमनुपपन्नमेवमात्मनो ऽकात्स्न्र्यमसर्वगतपरिमाणमपि देहपरिमाणत्वे देहवत् स्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नियतपरिमाणस्यापि जीवस्याऽवयवाऽऽगमनिर्गमाभ्यां देहपरिमाणत्वमित्यत आह—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥३५॥

न च पर्यायादागमनिर्गमने, तस्मादपि नैवाऽनित्यत्वाऽभावे विरोधः । कुतः ? विकारादिभ्यः सूक्ष्मस्थूलादि आदिशब्देनाऽवयवानामात्मन्येवोत्पत्तिप्रलयस्थाननिरूपणत्वाऽनिरूपणत्वादयो दोषास्तेभ्यः । अथ वा परिणामाऽऽगमनिर्गमनयोरपि जीवस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वान्नायं दोष इत्यत आह—न च पर्यायादप्यविरोधो विकारा-

दिभ्यः । पर्यायात्परिमाणाऽऽगमनिर्गमरूपात् । अत्र चकारः सौगतमतोक्तदोषसमुच्चयार्थः । शेषं समानम् ॥ ३५ ॥

ननूक्तः सर्वो दोषो न जीवस्याऽनित्यत्वमावहति, किं तु तत्परिमाणस्याऽनित्यत्वादिकमित्यत आह—

अन्त्याऽवस्थितेश्चोभयत्वादविशेषः ॥३६॥

अन्त्यस्य मोक्षाऽवस्थस्य परिमाणस्य नित्यत्वादवस्थानमवस्थितिः, तस्याऽनुभयस्यादिमध्यस्थस्य परिमाणस्य तद्वन्नित्यत्वं, तस्मात् अविशेषः । एकशरीरपरिमाणमेव तत स्यात्, न चैतदिष्टं, तस्माज्जीवस्याप्यनित्यत्वम् । अथ वा ऽन्त्यस्य जीवपरिमाणस्याऽवस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात्, ततश्चाऽविशेषेण सर्वदैवाऽणुर्महान्वा जीवः स्यात् । चकारो जीवरूपत्वादिप्रसङ्गसमुच्चयार्थः ॥ ३६ ॥

पूर्वाधिकरणे यथा सत्त्वाऽसत्त्वयोरेकत्र विरोध उक्तः, एवमधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरेकत्र विरोध इति दृष्टान्तेनाक्षिप्य केवलनिमित्तत्वदूषणेन समाधत्ते—

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पत्युरीश्वरस्य न प्रधानपुरुषाद्यधिष्ठातृत्वम् । कुतः? असामञ्जस्यात् । समञ्जसस्य भावः सामञ्जस्यं न सामञ्जस्यमसामञ्जस्यं वैषम्यनैर्घृण्यकर्मेश्वरान्योन्याश्रयपरस्पराऽसङ्गत्वाऽभावादि । तस्मात् ॥ ३७ ॥

राजादिवदस्त्वधिष्ठातृत्वमित्यत आह—

सम्बन्धाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

नाऽत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धस्तत्रैव विप्रतिपत्तेः । न च संयोगो निरवयवत्वात् । न च समवायः, तस्य कार्यकारणद्रव्यसम्बन्धत्वात् । एवमन्यस्यापि सम्बन्धस्याऽनुपपत्तिः । चकारः सम्बन्धस्याऽऽगन्तुकत्वाऽनागन्तुकत्वाद्यनुपपत्तिसमुच्चयार्थः ॥३८॥

अधिष्ठानाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

अधिष्ठातुः क्रिया ऽधिष्ठानं तच्च नाऽधिष्ठेयमन्तरेण, न वा स्वरूपेण, सन्दिग्धस्य रूपादिहीनस्य प्रधानादेरधिष्ठेयत्वाऽभावादधिष्ठानस्याऽनुपपत्तिस्तस्याः। चकारो ऽधिष्ठात्रधिष्ठानयोरपि स्वरूपाऽनुपपत्तिं समुच्चिनोति ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

मा भूत्कुम्भकुलालादिवदधिष्ठेयाऽधिष्ठातृत्वं, करणवज्जीवेन्द्रियवद्भविष्यतीति चेन्न। कुतः? भोगादिभ्यः। भोगः सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारः। आदिशब्देन जन्ममरणादयः। तेभ्यो हेतुभ्यः। अथ वा ऽधिष्ठानस्य शरीरस्याऽनुपपत्तेरिति पूर्वसूत्रार्थः। द्वितीयसूत्रार्थस्तु करणमिन्द्रियं तदस्यास्तीति करणवत् शरीरं कल्प्यमिति चेत्। शेषं पूर्ववत् ॥ ४० ॥

ननु नैतानि सर्वगते सर्वज्ञे ईश्वरे चोद्यानीत्यत आह—

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्येति शेषः। यदीश्वरः प्रधानादीनामात्मनश्चेयत्तां परिच्छिनत्ति अन्तवान् स्यादसर्वज्ञश्च। न चेदसर्वज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणे केवलनिमित्तत्वं निराकृतम्, अस्तु तर्ह्युपादानत्वमतिनिरङ्कुशं जीवस्य प्रपञ्चस्येति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

वासुदेवात्परस्मात्प्रकृतेः संकर्षणस्य जीवस्योत्पत्तेर्जन्मनो जातस्य मरणविशेषः, तत्र च जीवस्य कृतनाशाऽकृताऽभ्यागमप्रसङ्गादिः। अतो ऽसम्भवात्। न सम्भवो ऽसम्भवस्तस्मात् न भागवतमतं सम्यक् ॥ ४२ ॥

यथा सङ्कर्षणाज्जीवात् प्रद्युम्नस्य मनसो, यथा वा प्रद्युम्नान्मनसो ऽनिरुद्धस्याऽहं कृतेर्जन्म एवं वासुदेवादपि सङ्कर्षणस्योत्पत्तिरस्त्वित्यत आह—

न च कर्त्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्त्तुः सङ्कर्षणात्करणं प्रद्युम्नो न जायते, सङ्कर्षणस्यैव कर्तृत्व-

स्य विप्रतिपत्तेरित्यर्थः । चकारः प्रद्युम्नादप्यनिरुद्धोत्पत्त्यभावसूचनार्थः ॥ ४३ ॥

ननु सर्वज्ञत्वादिगुणानां संकर्षणादीनामुत्पत्तावपि नोत्पत्तिप्रसङ्गो दोष इत्यत आह—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वाशब्दश्चेदर्थः । यदि सर्वे सर्वज्ञाः सर्वगता अनन्तगुणाश्च वासुदेवादयस्तदा वासुदेवाद्युत्पत्त्यसम्भवदोषस्तदवस्थः । अतस्तस्याऽप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

तेषु संकर्षणादिषु वासुदेववद्विज्ञानादिगुणानां भावे ऽस्य शास्त्रविरोधं वेदविरोधं विना नाऽन्यविरोधं मन्यामहे इत्यत आह—

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

अस्मिन्नेव शास्त्रे ज्ञानादीनां गुणत्वं तएव भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिविप्रतिषिद्धं विरुद्धं चतुर्षु वेदेषु 'परं श्रेयो लब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधीतवा'नित्यादिवेदनिन्दादर्शनाद्वेदविरुद्धश्च । सो ऽयं प्रतिषेधः । तस्मात् । चकारो ऽन्यदूषणानामपि समुच्चयार्थः ॥४५॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रदीपिकायां द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

——**——

द्वितीये पादे स्वतन्त्रतर्काणां परस्परविरोधान्न तैर्विरोधः समन्वयस्येत्युक्तं, तृतीयेन तु पादेन भूतश्रुतीनां भोक्तृश्रुतीनां च परस्परविरोधः परिह्रियते । तत्रापि भोक्तृत्वस्यौपाधिकत्वादुपाधिषु चाऽऽकाशस्य पूर्वोत्पत्तिश्रवणात् प्रथमं तद्विषयाणां विरोधपरिहारार्थमाक्षिप्यते—

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

वियदाकाशं न जन्मवत् छान्दोग्ये तस्य जन्मनो ऽश्रुतेः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दो वियतो ऽनुत्पत्तिवारणार्थः । कुतः ? अस्ति तैत्तिरीयके आत्मनः सा ऽऽकाशश्रुतिर्यतः ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

आकाशोत्पत्तिश्रुतिर्गौणी । कुतः ? तस्य समवाय्यसमावयिकारणस्याऽऽकाशपरमाणुतत्संयोगानामसम्भवात् ॥ ६ ॥

शब्दगम्ये ऽर्थे किमसम्भावने?त्यत आह—

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

'अन्तरिक्षं चैतदमृत'मित्यादौ । चकारो वेदेपि युक्तिसमुच्चयार्थः । एकस्य सम्भवपदस्यैकस्मिन् वाक्ये कथं गौणत्वं मुख्यत्वं चे?त्यत आह—

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

एकस्यापि सम्भवपदस्य गौणार्थता ऽऽकाशे अन्येषु मुख्यता ब्रह्मशब्दस्य तपःप्रभृतिषु गौणार्थता परस्मिन् मुख्यार्थतैव स्यात् भवेत् ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

न वियदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी । कुतः ? कार्यकारणयोरव्यतिरेकादभेदात् । आकाशस्योत्पत्तौ ब्रह्मणस्तयोरभेदः स्यात्तथा प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाया 'येनाऽश्रुतं श्रुत'मित्यादेरहानिरपरित्यागः । कार्यकारणाऽभेदेन । प्रतिज्ञाया अहानिरेव कुतो विवक्षिते?त्यत आह—शब्देभ्यः । 'येनाऽश्रुत'मित्यारभ्य 'एतदात्म्यमिदं सर्व'मित्यन्ताश्छान्दोग्यशब्दाः । एवं सर्वत्र । तेभ्यः ॥ ६ ॥

तथापि तर्कविरोध इत्यत आह—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

यथा लोके घटादीनां भेदेन कार्यत्वमन्तरेणास्ति च कालादिभ्यो भेद आकाशस्य तस्मात् घटादिवत्कार्यः ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणे यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया न गौणीत्युक्तं तद्वत् 'सैषा ऽनस्तमिता देवता यद्वायु'रित्यादिका वायोर्नित्यत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिर्न गौणीति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्याऽतिदेशेन समाधत्ते-

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेनाऽऽकाशोत्पत्तिकथनेन मातरिश्वा वायुरुत्पन्नो व्याख्यातः कथितः ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणे यथा कारणस्याप्याकाशस्य कार्यत्वमुक्तं तद्वदिहापि कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यत्वमिति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

असम्भवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

तुशब्दो ब्रह्मण उत्पत्तिशङ्कानिराकरणार्थः । सतो ब्रह्मण उत्पत्तेरसम्भवः । कुतः ? 'न चाऽस्य कश्चित् जनिता' इत्यादिश्रुतेः । युक्तितश्च तत्कारणस्याऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे कारणस्याऽनध्यस्तत्वमुक्तं, तेनैव न्यायेन वायुस्तेजसः कारणमिति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

तेजो ऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

तेजो ऽग्निरतो ऽस्माद्वायुरूपादेव । कुतः ? हि यस्मात् तथा ऽऽह श्रुति'र्वायोरग्नि'रिति ॥ १ ॥

पूर्वाधिकरणे तेजसो वायुयोनित्वमुक्तम् अविरोधात्, इह तु तेजसो ऽब्योनित्वे विरोधः प्रत्यक्ष इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्याऽतिदेशेन समाधत्ते—

आपः ॥ ११ ॥

आपो ऽग्नेर्जायन्ते । हेतुः पूर्वसूत्रोक्तः । 'अग्नेराप' इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे वायोरिति पञ्चम्या अपादाने मुख्यार्थता स्वीकृ-

ता, तद्वदन्नश्रुतेरपि माषादिषु मुख्यार्थत्वात् तेषामेव स्वीकार इति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अधिकारो महाभूताऽधिकारः रूपं यत्कृष्णं तदन्नस्येति कृष्णं रूपम्, 'अद्भ्यः पृथिवी'ति शब्दान्तरेभ्यः॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽधिकारादिभ्यः कार्यशब्दः कारणे नीतः, इह तु भूताऽधिष्ठात्रीणां देवतानां पारतन्त्र्ये हेतुरिति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । स परमात्मैवाऽऽकाशादिरूपं तत्तद्विकारजातं सृजति । कुतः ? तदभिध्यानात् । तस्य विकारस्याऽभिध्यानं पर्यालोचनं तस्मात् । अभिध्यानमपि भूतानामेव कुतो न स्या?दित्यत आह—तल्लिङ्गात् । तस्य परमात्मनो 'यः पृथिवीमन्तरा यमयती'त्यादिना ऽध्यक्षस्य लिङ्गं तस्मान्नाऽभिध्यानं केवलानामित्यर्थः ॥ १३ ॥

पूर्वाधिकरणे पारतन्त्र्यं देवतानां भूतानां तल्लिङ्गादित्युक्तं, न तथा प्रलयक्रमे किं चिन्नियामकमिति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च ॥१४॥

तुशब्दः प्रलये उत्पत्तिक्रमनिवारणार्थः । किन्तु अतो ऽस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपर्ययेण पृथिव्यप्स्वित्यादिक्रम उक्त उपपद्यते । यतः कार्यस्य घटादेः कारणे मृदादौ प्रलयस्य दृष्टत्वात् । चकारो- 'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे' इत्यादिस्मृतिसमुच्चयार्थः ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणे दृष्टाऽनुसारेणोत्पत्तेर्विपरीतः प्रलये क्रम इत्युक्तम्, इदानीमुत्पत्तिक्रममेवाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाऽविशेषात् ॥ १५ ॥

विज्ञानं बुद्धिर्मन इन्द्रियं संकल्पविकल्पात्मकं विवक्षितं, विज्ञानं च मनश्च विज्ञानमनसी येन क्रमेण जायमाने आत्माकाशयोरन्तरा अन्तराले जायेते ते। कुत?स्तल्लिङ्गात् तस्या ह्यन्तरालजन्मनो लिङ्गभूतेभ्यः पूर्वमात्मन 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिना स्वरूपसंकीर्तनं बुद्धे'र्बुद्धिं तु सारथिं विद्धी'त्यनेनेति चेत् नैतत्। कुतः? अविशेषात्। न हि परमेश्वराज्जनिरिति क्रमो नियन्तुं शक्यः, किंतु भौतिकानि नेति विशेषः। न चाऽसावस्तीत्यर्थः॥ १५॥

पूर्वाधिकरणे विशेषाऽश्रवणेन क्रमभङ्गो निवारितः, इदानीं विशेषाऽश्रवणेनैवोदाहरणत्वेन त्वंपदार्थस्योत्पत्तिरित्याक्षिप्य समाधत्ते—

चराऽचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्यादिव्यपदेशो जातकर्मादिसंस्कारश्च नात्मन इति तुशब्द आह। तर्हि किमात्मको ऽय?मित्यत आह—भाक्तः। भक्तिर्गुणयोग उपचार इति यावत्। तद्वशात्प्रवर्तत इति भाक्तः। क तर्हि मुख्य? इत्यत आह—चराऽचरव्यपाश्रयः स्थावरजङ्गमशरीराश्रयस्तस्य जन्मादेर्व्यपदेशः स्यात् भवेत्। कुत?-स्तद्भावभावित्वात्। तस्य शरीरस्य भावो यस्यास्ति जन्मादिव्यपदेशस्य संस्कारास्यापि सोय तद्भावभावी तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। अतः संस्कारोऽपि तदाश्रयः॥ १६॥

पूर्वाधिकरणे कृतनाशादिप्रसङ्गेन जन्मादिशब्दा देहविषया उक्ता, नैव कल्पादौ परमेश्वरादुत्पत्स्यमानजीवस्य कश्चन विरोध इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

नैवायमात्मा परस्मादात्मन आकाशादिवज्जायते। कुतः? तद्वदस्योत्पत्तेरश्रुतेः। व्रीह्याद्युत्पत्तिवत्। अस्त्वनुभयमित्यत आह—

नित्यत्वात् । चशब्दादजन्यत्वादिभ्यश्च । नित्यत्वादिकमेव कुत ? इत्यत आह—ताभ्यः ताः श्रुतयो 'न जीवो म्रियते स वा एष महानज आत्मे'त्याद्याः ॥ १७ ॥

पूर्वाधिकरणे जीवपरमात्मनोरैक्याद्यनुत्पत्तिर्जीवस्योक्ता, इदानीमागन्तुकज्ञानत्वेन जीवस्यैक्यमेवाऽनुपपन्नमित्याक्षिप्याऽतिदेशेन समाधत्ते—

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

ज्ञो नित्यचैतन्यरूपो ऽयमात्मा । अत एवोत्पत्त्यसम्भवादेव परमात्मवत् ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणे स्वयंप्रकाशत्वं जीवस्योक्तं तन्मनोवदणुपरिमाणस्य नोपपन्नमिति तदर्थमणुत्वं समर्थयते—

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

उत्क्रान्ति'रस्माच्छरीरादुत्क्रामती'ति श्रुतेः तासां श्रवणादणुपरिमाणो जीवः ॥ १९ ॥

ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवदस्तूत्क्रान्तिस्तन्निदर्शनेन गत्यागती अपि तथेत्यत आह—

स्वात्मनश्चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मनैव परिस्पन्दाधारेणैव निष्पत्तेः । चकारेणोत्क्रान्तेरपि मुख्यायास्तेनैव निष्पत्तेर्न दृष्टान्तः ॥ २० ॥

नाऽणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराऽधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो ऽणुर्न । कुतः ? अतच्छ्रुतेः । तस्याऽणुत्वस्याऽप्रतिपादिका श्रुतिरतच्छ्रुतिः तस्या इति चेन्न । कुतः ? इतरस्य परात्मनो ऽधिकारात् ॥ २१ ॥

प्रकरणान्महानितिवदणुत्वस्य श्रवणान्नाऽणुर्जीव इत्यत आह—

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वस्याऽणुत्वस्य वाचकः 'एषो ऽणु'रिति स्वशब्दश्च उन्मानं च 'बालाग्रे'त्यादिना ऽभिहितम् । चकारो हृदयाऽवस्थानसमुच्चयार्थः ॥ २२ ॥

अणुश्चेज्जीवः पदोरगस्य मस्तके चन्दनस्य स्पर्शोपलम्भनस्य युगपद्विरोधि इत्यत आह—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अयं न विरोधो ऽविरोधः । किंवदित्यत आह-चन्दनवत् । यथा हरिचन्दनबिन्दुरेकत्र त्वचा सम्बद्धः सर्वशरीरसुखाय एवमणुरात्मापि ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाऽभ्युगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दनबिन्दोरवस्थानं मस्तकादाववस्थितिः तस्या विशेषः प्रत्यक्षं तद्विषयं विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्माद्विषमं न दृष्टान्ते इति चेन्न । कुतः? जीवस्य देहैकदेशाऽवस्थानस्याऽभ्युपगमात् । तदेव कुतः? 'हृदि ही'ति श्रुतेः ॥ २४ ॥

न निरवयवे आत्मनि साऽवयवश्चन्दनबिन्दुदृष्टान्तः, न च चन्दनस्यापि सर्वशरीरव्यापित्वमेकदेशस्थस्येत्यत आह—

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

नाऽनुभवाऽपलापो युक्त इति वाशब्दः । अणोरपि जीवस्य स्वचैतन्यात् गुणात् सर्वशरीरव्यापिता । कुत? एतदित्यत आह-लोकवत् । यथा लोके घटाद्येकदेशस्थानां मण्यादीनामणूनां स्वप्रभया घटादिव्यापित्वं तद्वत् ॥ २५ ॥

ननु गुणस्याऽऽश्रयाद्व्यतिरेको ऽदृष्टचर इत्यत आह—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

गुणिनं जीवं परित्यज्य गुणस्य चैतन्यस्य वृत्तिर्व्यतिरेको नाऽनुपपन्नः । किं तदित्यत आह-गन्धवत् । यथा केतक्यादेर्द्रव्यस्याऽतिदूरस्यापि तद्गुणस्याऽन्यत्र वृत्तिस्तद्वत् ॥ २६ ॥

अणोर्जीवस्यापि चैतन्यं प्रमाणशून्यमित्यत आह—

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयाऽऽयतनत्वमणुपरिमाणत्वं चाऽऽत्मनो ऽभिधाय तस्यैवा'ऽऽलोमभ्य आ नखाग्रेभ्य' इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्याप्तिं दर्शयति। यथा ऽस्माभिरङ्गीकृतं तथा। चकारो जीवस्य व्याप्तत्वे भोगसङ्करसमुच्चयार्थः॥ २७॥

'आ लोमभ्य' इत्याद्या श्रुतिर्जीवस्य चैतन्यगुणेन व्याप्तिं शरीरस्य प्रकारान्तरेण वा ब्रूते इति न शक्यं ज्ञातुमित्यत आह—

पृथगुपदेशात्॥ २८॥

अणोरात्मनः कर्तुश्चैतन्यस्य शरीरव्याप्तौ 'प्रज्ञया शरीरं समारुह्ये'ति पृथगुपदेशात्। सिद्धान्तस्तु गुणः सारः प्रधानं यस्य स तथा॥ २८॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्॥२९॥

तुशब्दो जीवस्य स्वाभाविकाऽणुत्वनिरासार्थः। कथन्तर्ह्यणुत्व?-मित्यत आह—तद्गुणसारत्वात्। तस्या बुद्धेर्गुणा अणुत्वादयः सारो यस्य जीवस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्तेषामणुत्वोत्क्रान्त्यादीनां श्रुत्या तद्व्यपदेशः उपाधिगुणेनोपहितस्य। किंव?दित्यत आह-प्राज्ञवत्। यथा प्राज्ञः परमात्मा उपाधेर्हृदयाऽऽकाशदहरादेर्धर्मेणोपहितो दहरादिना व्यपदिश्यते 'दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाश'इति श्रुतेः तद्वत्॥ २९॥

यद्यात्मा बुद्धिगुणसारस्तस्य कार्यत्वेन विनाशस्याऽवश्यम्भावात् कृतं ब्रह्मज्ञानेन, कृतार्थाश्चाऽसत्यवादिनः, अनुपहितस्यात्मनो ऽप्रतीतेरित्यत आह—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्॥३०॥

यावदात्मनो जीवस्य भावः 'अहं ब्रह्माऽस्मी'ति बोधाऽनुत्पत्तिर्न दोषः॥ ३०॥

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतो ऽभिव्यक्तियोगात्॥३१॥

अन्तःकरणसम्बन्धस्य सुषुप्तिप्रलययोः सत एवाऽभिव्यक्तिः प्रकटभावस्तस्य योगाद्युक्तत्वात्। किंव?दित्यत आह—पुंस्त्वादिवदिति। यथा बाल्ये सत एव पुंस्त्वस्य यौवने ऽभिव्यक्तिस्तद्वत्॥३१

ननु बुद्धिरूपाऽन्तःकरणे किं प्रमाणं ? यत्प्रयुक्तः संसारः स्यादित्यत आह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो वा ऽन्यथा ॥ ३२ ॥

यथा ऽन्तःकरणाऽभावे स्फीताऽऽलोकमध्यवर्तिनः चक्षुरादेरुपलम्भस्य सन्निकृष्टस्य घटादेर्नित्यं सदोपलम्भस्य प्रसङ्गः स्यात् । अथैतावता नोपलम्भप्रसङ्गः स्यात् । नित्यमुपलब्धिश्चाऽनुपलब्धिश्च नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी तयोः प्रसङ्गो न पुनः कदा चिदुपलम्भः । अथ वा ऽयमप्यस्तु तर्ह्यन्यतरनियमः । अन्यतरस्यात्मनो ऽविक्रियस्य द्रष्टुरिन्द्रियस्य वा पूर्वोत्तरक्षणे समानरूपस्य नियमनं नियमः प्रतिबन्धः कल्पेत, नैतत् त्रयमपि युक्तम् । वाशब्दः प्रत्यक्षस्याऽनुपलम्भप्रौढ्यर्थः ॥ ३२ ॥

पूर्वाधिकरणे बुद्ध्युपाधिनिमित्तं विरुद्धधर्मत्वमित्युक्तम् । तद्बुपाधेरेव कर्तृत्वमित्याक्षिप्य समाधत्ते—

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

अयं जीवः कर्ता । कुतः ? 'यजती'त्यादिशास्त्रस्यार्थः प्रयोजनं यस्यास्ति स शास्त्रार्थवान् तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ॥ ३३ ॥

न च प्रयोजनाऽभावेन तर्कमात्रं साधकमित्यत आह—

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहरणं विहारः क्रिया तस्याः 'स ईयत'इत्यादिनोपदेशात् ॥३४॥

अथापि नोपनिषत्सु कर्तृत्वेन तर्क इत्यत आह—

उपादानात् ॥ ३५ ॥

'विज्ञानेन विज्ञानमादाये'त्यादिना प्राणानामुपादानात् स्वीकारात् । तर्कात्कर्तृत्वमस्य ॥ ३५ ॥

एतस्याः क्रियाया उपचारादपि कर्तृत्वं स्यादित्यत आह—

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

क्रियायां लौकिक्याञ्च 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' 'कर्माणि तनुतेपि चे'त्यनेन कर्तृत्वस्य व्यपदेशाच्चेद्यदि विज्ञानशब्देन कर्ता नाऽभिमतः किन्तु करणं बुद्धिः तदा निर्देशस्य विज्ञानमित्यस्य विज्ञानेनेति विपर्ययः, स्यात् ॥ ३६ ॥

कर्तृत्वं नाम स्वातन्त्र्यम्, तथा च कथमयं बुद्धिमान् स्वस्याऽनिष्टं कुर्या ? दित्यत आह—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथोपलब्धि स्वतन्त्रो ऽप्यनिष्टं करोति तद्वदत एव नाऽयमपि नियमः स्वतन्त्रो नाऽनिष्ट करोतीति ॥ ३७ ॥

'विज्ञानं यज्ञं तनुत'इति विज्ञानस्यैव कर्तृत्वं वेदः श्रावयति, सांख्याश्च तथैव विज्ञानशब्दवाच्यायाः केवलाया बुद्धेः कर्तृत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तस्याः सर्वार्थकारित्वात् शास्त्रार्थवत्त्वादिकं सर्वं पुरुषचरितं कर्तृत्वमापादयतीत्यत आह—

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे वर्णितन्यायेन कारणान्तराऽपेक्षया ऽवश्यम्भावेन करणशक्तेर्बुद्धेः कर्तृत्वशक्तिरिति शक्तिविपर्ययो दोषः । तस्मान्न बुद्धिः कर्त्री ॥ ३८ ॥

नायं शक्तिविपर्ययो दोषः पुरुषस्याऽसङ्गोदासीनत्वाद् बुद्धेरेव बन्धमोक्षावित्यत आह—

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

समाधे'रात्मावारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोक्तस्य पुरुषे अविद्याकृतस्यापि कर्तृत्वस्याऽभावो वैयर्थ्यं तस्मात् । वाशब्दादनुभवविरोधादिकं समुच्चिनोति ॥ ३९ ॥

पूर्वाधिकरणे शास्त्रार्थवत्त्वेन कर्तृत्वमुक्तम्, इदानीं न तन्मिथ्या, किन्तु तत्स्वरूपमित्याक्षिप्य समाधत्ते—

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

तक्षा सूत्रधारो वास्यादिव्यापारे हस्तादिकरणाक्षेपकर्ता यद्यपि वास्यादिपरित्यागे हस्तादिमानपि तद्व्यापारस्याऽकर्ता यथा एवमात्मापि बहिःकरणाक्षेपकर्ता तदभावे स्वरूपचैतन्येनाऽकर्तेत्युभयथा भवति । चस्त्वर्थे एतावत्यंशे निदर्शनेत्यवधारणार्थः ॥ ४० ॥

पूर्वाधिकरणे कर्तृत्वं मिथ्याभूतमित्युक्तं, तस्मिंस्तस्य स्वातन्त्र्यान्न तन्मिथ्येत्याक्षिप्य समाधत्ते—

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

तुशब्द ईश्वराऽनपेक्षां वारयति । परात् परस्मात् कर्तृत्वमुक्तं जीवस्य । कुतः ? तच्छ्रुतेः । तस्य सापेक्षत्वस्य 'एष ह्येव साधु कर्म कारयती'ति तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

एवं चेदीश्वरः कारयति विषमो निर्घृणश्च स्यादित्यत आह—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धाऽवैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

तुशब्दो वैषम्यनैर्घृण्यवारणार्थः । तन्निवारण कुत? इत्यत आह—कृतप्रयत्नापेक्षः कृतो जन्मान्तरे प्रयत्नस्तस्याऽपेक्षा यस्य सोयं कृतप्रयत्नापेक्षः । तदेव कुत ? इत्यत आह–विहितप्रतिषिद्धाऽवैयर्थ्यादिभ्यः । विहितं 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादि, प्रतिषिद्धश्च 'न सुरां पिबे'दित्यादि, तयोरवैयर्थ्यम् । आदिशब्देन पुरुषकारादीनामपि । तेभ्यः ॥ ४२ ॥

पूर्वाधिकरणे ईश्वराऽकर्तृत्वमुक्तम्, इदानीमीश्वरो जीवेशाऽभेदादिना दुर्भण इति स एव नास्तीत्याक्षिप्याऽतद्देशस्य जीवस्य सत्त्वेनांशिनमीश्वरं साधयति—

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयतएके ॥ ४३ ॥

जीवो ब्रह्मणोंश इवांशः । कुतः ? नाना 'द्रष्टव्य' इत्यादिनोक्तो

द्रष्टव्यत्वादिभेदः तस्य व्यपदेशस्तस्मात्। ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये युज्यत?इत्यत आह-अन्यथा चापीति। अन्यथापि व्यपदेशो भवति प्रकृतादन्यथात्वं नानात्वं तस्य 'तत्त्वमसी'त्यादिना एके आथर्वणिका 'ब्रह्मदाशा' इत्युपक्रम्य 'ब्रह्मेमे कितवा'इत्यधीयते। चकारः पक्षान्तरे ऽनुपपत्तिसमुच्चयार्थः ॥ ४३ ॥

अन्यत्र मन्त्राद्यभावादिदमध्ययनमतात्पर्यवदित्यत आह—

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

'एतावानस्य महिमे'त्यस्मात् ॥ ४४ ॥

अस्य मन्त्रार्थः क्व चित् स्मृतौ न प्रतीयते ऽतोयमुपेक्षणीय इत्यत आह—

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

गीतासु च 'ममैवांश' इत्यादिना स्मर्यते। अपिशब्दो मन्त्रार्थाऽस्मरणमप्रयोजकमपीत्याह ॥ ४५ ॥

यदि जीवपरमात्मनोरंशांशिभावः तर्हि जीवो दुःखीत्यादिना परमात्मनोपि दुःखित्वं स्यादित्यत आह—

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवो दुःखित्वादिगुणः नैवम्परः परमात्मा। किंवत्तद्गुणाऽभाव ? इत्यत आह—प्रकाशादिवत्। यथा सौरादिप्रकाशो ऽङ्गुल्यादिप्रदेशे एव ऋजुवक्रादिमान्। आदिशब्देन घटादिप्रदेशे आकाशो धूमादिमान् न पुनः प्रकाशदेशे आकाशदेशे वा तद्वत् ॥४६॥

न युक्तिमात्रेण श्रद्धातुं शक्यमित्यत आह—

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृत' इत्युपक्रम्य 'क आत्मा त्वंपरो योऽसा'वित्यादिना च शब्दात्समामनन्ति तद्वत् 'द्वासुपर्णे'त्यादिना ॥ ४७ ॥

मा भूत् दुःखित्वादि परमात्मन,स्तथापि जीवस्यापि परमात्मत्वान्न विधिप्रतिषेध इत्यत आह—

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धात् ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अनुज्ञा 'ऋतौ भार्यामुपेया'दित्यादिका। 'सुरां न पिबे'दिति परिहारः। देहस्य सम्बन्धो देहसम्बन्धः अहं मनुष्य इत्याद्यभिमानस्तस्मात्। स्वभावेन यो यस्य न धर्मः सो ऽन्यसम्बन्धाद्भवतीत्यत आह–ज्योतिरादिवत्। यथा ज्योतिरादि स्वभावतः प्रशस्तं सूर्यादिगतमप्रशस्तम्। आदिशब्देन भूमिर्वैदूर्यादिरूपा प्रशस्ता, प्रेतशरीरादिरूपा ऽप्रशस्ता। एवं परमात्मा ऽप्युपाधिविशेषसम्बन्धाद्विधिप्रतिषेधभागपि न भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तथापि स्वामिन एकत्वात् फलस्य दुःखादेः सर्वशरीरेष्वेकत्वं स्यादित्यत आह—

असन्ततेश्चाऽव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

न सन्ततिरसन्ततिः, अन्तःकरणोपाधिकस्य कर्तुर्भोक्तुरनेकत्वात् न सुखदुःखादेः सर्वशरीरेषु व्यतिकरः। चकारो घटाऽऽकाशादिनिदर्शनं समुच्चिनोति ॥ ४६ ॥

एवं च द्वैतापत्तिरित्यत आह—

आभास एव च ॥ ५० ॥

जलसूर्यकादिवदाभास एवाऽयं जीवो न वस्त्वन्तरं परमात्मनः। चकारस्तस्याऽसत्त्वमपि वारयति ॥ ५० ॥

एवं कल्पनातो बहव आत्मानः सर्वगताः सन्ति, तेषु च सुखदुःखादिनियमो ऽदृष्टवशादित्यत आह—

अदृष्टाऽनियमात् । ५१ ॥

बहूनामात्मनां मनःसंयोगे साधारणे सति अस्यैवाऽदृष्टमित्यस्याऽदृष्टस्य न नियमस्तस्मात् ॥ ५१ ॥

बह्वात्मस्वीकारो न साधु,स्तत्र ज्ञानेच्छादीनां नियामकत्वमित्यत आह—

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंधिरभिप्रायो ज्ञानम् । आदिशब्देन इच्छादयस्तेष्वप्येवमनियमो यथा ऽदृष्टस्यै । चकारो ऽस्याः कल्पनाया श्रुतिविरोधं समुच्चिनोति ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नाऽन्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

सर्वगतानामपि सर्वेषामात्मनां तत्तद्देहस्य प्रदेशात् परिच्छेदात् ज्ञानादीनामुत्पाद इति चेन्न । कुतः ? सर्वेषामप्येकस्मिन्देहे ऽन्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

—०*०—

तृतीये पादे भूतश्रुतीनां भोक्तृश्रुतीनां च परस्परविरोधाऽपाकरणेन तत्कृतविरोधं समन्वये वारयति चतुर्थेन पादेन, तत्रापि भोगोपकरणानां भौतिकानां प्राधान्यात् प्रथमं प्राणोत्पत्तिमाह—

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

पूर्वपादाधिकरणे यथा ऽऽकाश उत्पन्नः परस्मादित्युक्तं, तथा प्राणा अपि उत्पद्यन्ते । अथ वा यथा लोकादयः परस्मादुत्पन्नाः श्रूयन्ते तथा ॥ १ ॥

'प्राणा ऋषयो वाव तदग्रे सदासी'दित्यनया श्रुत्या प्राणानामनुत्पत्तेस्तदुत्पत्तिर्गौणी स्यादित्यत आह—

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

गौण्या असम्भवो गौण्यसम्भवस्तस्मात् । प्रतिज्ञाहान्यादयः प्रागुक्ता एव हेतवः ॥ २ ॥

तथापि जनैरुपचारानिवारणं किमुक्तमित्यत आह—

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

तेभ्य आकाशादिभ्यः प्राक् पूर्वं जायतइतीदं यथा तेषु नोपचरितं तथा प्राणेष्वपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

ब्रह्मप्रकृतिकं यत् तेजः तत्पूर्वकत्वात् कारणात् वाचो वागाख्येन्द्रियप्राणस्याऽतो ऽर्थात् तत्रापि श्रवणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वाधिकरणे श्रुतिप्रामाण्यात् प्रणोत्पत्तिर्वर्णिता, तद्वत् 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा' इत्यस्याः प्रामाण्यात्सप्तैव प्राणा इत्याक्षिपति । अथ वा न्यायाऽनुसारात् प्राणानामुत्पत्तिरुक्ता, अत्रापि 'प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वा'इति लाघवन्यायात् सप्त प्राणा इत्याक्षिपति—

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

सप्तसंख्यानामवगतिः 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ती'त्यस्मात् । सामान्यवचनमिदं विशेषादधिका भविष्यन्तीत्यत आह—विशेषितत्वादपि । 'तेषां सप्त वै शीर्षण्या' इत्यनेन ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ॥६॥

तुशब्दः सप्तभ्यो व्यतिरेकमाह । स एव कुत ? इत्यत आह—हस्तादयः हस्त आदिर्येषां ते त्वगादयो हस्तादयः 'हस्तौ वै ग्रह' इत्यादिनोक्ताः । स्थितः सप्तभ्यो व्यतिरेकः । अतो ऽस्माद्व्यतिरेकात् नैवं सप्तैवेति किं त्वेकादश । कुतः ? 'दशेमे पुरुषे प्राणा' इत्यादिश्रुतेः । अथ वा सप्तैव प्राणा अवगम्यन्ते 'तमुत्क्रामन्त'मित्याविवचनात् ॥ ६ ॥

ननु सर्वशब्दश्रवणे कथं सप्तैवे?त्यत आह—

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

मनोविज्ञानयोरेककोट्या चक्षुरादीनां विशेषितत्वात्सर्वशब्दः सप्तविषयः । चकारो 'नियतानियतनिर्ण'इति न्यायसूचनार्थः । द्वितीयसूत्रे न कोपि विशेषः पूर्वस्माद्व्याख्यानात् ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणे एकादशेन्द्रियाणि उत्क्रामन्तीत्युक्तं, तदयुक्तं व्यापित्वादिन्द्रियाणामित्याक्षिप्य समाधत्ते—

अणवश्च ॥ ८ ॥

प्राणा इत्यनुवर्तते । अणवो ऽप्यसर्वगतपरिमाणाः प्राणा इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणे उत्क्रान्त्यादिवशात् प्राणानामणुत्वमङ्गीकृतं, तद्वदिदानीमुत्पत्तेः प्राक् प्राणचेष्टाश्रवणात् मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति दृष्टान्तेनाक्षिप्य पादाद्याधिकरणप्रायातिदेशेनोत्पत्तिमाह—

श्रेष्ठश्च ॥ ९ ॥

श्रेष्ठो मुख्यः प्राणः सोपि जायते । कुतः? 'एतस्माज्जायते प्राण' इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकरणे मुख्ये प्राणस्य पृथगुत्पत्तिर्वायोरिन्द्रियेभ्यश्चोक्ता, सा ऽयुक्ता, मुख्यप्राणस्य वायुस्वरूपत्वादिन्द्रियत्वाद्वेत्याक्षिप्य समाधत्ते—

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ १० ॥

मुख्यप्राणो न वायुः प्रसिद्धः, न च करणानां वृत्तिः, क्रिया च वायुश्च वायुक्रिये कुतस्ताभ्यां पृथगुपदेशः?'स वायुना ज्योतिषे'ति वायोरिन्द्रियेभ्यः । 'अथ ह एवायं मुख्यः प्राण' इत्यादिना तस्मात् । एवं चेज्जीवः ॥ १० ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ११ ॥

तुशब्दः प्राणस्य स्वातन्त्र्यवारणार्थः । चक्षुरादिवत् । चक्षुरादीनां यथा न स्वातन्त्र्यं तद्वत्प्राणस्य । कुतः? तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । तैरिन्द्रियैः सहशिष्टिः शासनमुपदेशः प्राणसंवादादौ । आदिशब्देन संहतत्वाऽचेतनत्वादयस्तेभ्यः ॥ ११ ॥

स्यादेतत्—यथा ऽन्येषां प्राणानां रूपादयो विषयास्तथा ऽस्यापि कश्चन स्यादित्यत आह—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ १२ ॥

प्राणस्य विषयान्तराऽसत्त्वं न दोषः । कुतः? अकरणत्वात् ।

करणस्यैवाऽयं दोषः, न त्वकरणस्य । चकारो देहधारणं प्रयोजनं समुच्चिनोति । कथमेतदित्यत आह—तथा। हि दर्शयति। हि यस्मा-द्यथा ऽस्माभिरुक्तस्तथा 'ऽहमेवैतत् पञ्चधा ऽऽत्मानं प्रविभाज्ये'त्यादि-श्रुतिगणो देहधारणं दर्शयति । चकारो यदस्ति तस्य विषयकल्पना भवतीति नियमाऽभावदर्शनार्थः ॥ १२ ॥

देहधारणकार्यं जीवस्य प्राणस्य वेति संदेहादन्यस्य प्राणका-र्यस्याऽदर्शनात् निरर्थकः प्राण इत्यत आह—

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १३ ॥

पञ्च वृत्तयो यस्य स तथा । किंवत् पञ्चवृत्तिरित्यत आह-म-नोवत् । यथा मनः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभिः पञ्चवृत्ति तद्वत् । तर्हि योगानामिव तर्कमूलमिदमित्यत आह—व्यपदिश्यते श्रुत्या 'प्राणो ऽपानो व्यान उदानः समान' इति ॥ १३ ॥

पूर्वाधिकरणे वायुक्रियाभ्यां तत्त्वान्तरं प्राण इत्युक्तम्, अस्तु तत्त्वान्तरं, तथापि तस्य जीवमनूत्क्रामस्याऽसम्भवो व्यापित्वादि-त्याक्षिप्य समाधत्ते—

अणुश्च ॥ १४ ॥

मुख्यप्राणो ऽप्यसर्वगतपरिणामो ऽपि पूर्वप्राणवत् ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणेष्विन्द्रियाणामुत्पत्त्यादिकं वर्णितं, तेषां चाऽग्न्या-द्यधिष्ठितत्वं श्रुतमनुपपन्नं, समनन्तराऽधिकरणे प्राणसमत्ववदिति दृष्टान्तेनाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १५ ॥

तुशब्दः प्राणस्याऽधिष्ठानत्वं वारयति । ज्योतिरादिर्यस्याऽऽदि-त्यादेस्तदिदं ज्योतिरादि । ज्योतिरादेरधिष्ठानं ज्योतिराद्यधिष्ठानं वागादि । तस्य ज्योतिराद्यधिष्ठानस्य वागादे'रग्निर्वाग् भूत्वे'त्या-दिना ऽऽमननात् ॥ १५ ॥

एवं चेद्देवानामेव सुखादिभागः स्यादित्यत आह—

प्राणवता शब्दात् ॥ १६ ॥

प्राणवता जीवेन वागादीनां सम्बन्धो भोक्तृतत्साधनत्वलक्षणः। कुतः ? शब्दात् वैदिकात्। 'अथ यत्रैतदाकाशमनु निषण्णं चक्षु'रित्यादेः ॥ १६ ॥

यथा शरीरेण सम्बन्धः तथा ऽधिष्ठातृत्वलक्षणस्ताभिरपीत्यत आह—

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १७ ॥

तस्य शरीरस्य नित्यत्वात्। अस्मिन् शरीरएव भोक्तृत्वात् न देवतात्मनां ऽग्नीन्द्रादिशरीरभोगस्य सत्त्वात्तासाम्। चकारो ऽनेकदुःखसंभिन्नस्याऽस्य भोगस्य देवताभिन्नभोग्यत्वं समुच्चिनोति॥१७॥

पूर्वाधिकरणे ज्योतिराद्यधिष्ठितानीन्द्रियाणीत्युक्त,मिदानीं प्राणव्यापारव्यतिरिक्तानीन्द्रियाण्येव न सन्तीत्याक्षिप्याह। अथ वा प्राणेन्द्रियस्याऽक्षत्वाधिष्ठानाऽभाववदन्यत्राप्यभावः स्यादित्याक्षिप्य प्राणस्याऽनिन्द्रियत्वमाह—

तइन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्॥१८॥

ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठादन्यत्र मुख्यप्राणं विहायेन्द्रियाणि न तु मुख्यस्य प्राणस्य रूपाणि। कुतः ? तस्मात् प्राणात्तु भेदेनेन्द्रियाणां व्यपदेशात्। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'त्यनेन॥१८॥

अस्तु तेषां प्राणाद् भेदः, न तु प्राणस्तेभ्यो भिन्न इत्यत आह—

भेदश्रुतेः ॥ १९ ॥

'अथ हेममासन्यं प्राणमूचु'रित्यादिना प्राणस्य तेभ्यो भेदश्रुतेः ॥ १९ ॥

भेदश्रुतिरियं वाक्चक्षुषोरिव भविष्यतीत्यत आह—

वैलक्षण्याच्च ॥ २० ॥

सुषुप्तौ सर्वेन्द्रियाणां प्रविलयो न, 'प्राणाऽग्नय एवैतस्मिन् जाग्रती'ति श्रुतेः। प्रत्यक्षतश्चेन्द्रियेभ्यः प्राणस्य वैलक्षण्यात्। चकारो वाक्चक्षुषोरपि कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियकृतभेदसमुच्चयार्थः ॥ २० ॥

पूर्वाधिकरणे प्राण इन्द्रियाणीति पृथङ् निर्देशात् तस्य च तेषां

च तत्त्वान्तरत्वमुक्तं, तच्च 'जीवेने'ति श्रवणाद् नामरूपयोरुत्पादनं जीवेन क्रियते इति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २१ ॥

तुशब्दो जीवकर्तृत्वं वारयति । संज्ञा आदित्यादिरूपा, मूर्तिः सिताऽसितरूपा, संज्ञामूर्त्योः क्लृप्तिः कल्पनं नामरूपव्याक्रिये त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्य । कुतः ? व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषोपदेशात् ॥२१॥

अस्तु बहिस्त्रिवृत्करणं यथा कथं चित्, अन्तस्त्रिवृत्करणं दुर्लभमित्यत आह—

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २२॥

पुरीषादीति वक्तव्ये तस्य शरीराद्बहिष्ठस्य प्रदर्शनं यतस्तद् आह—मांसादीति । मांसमादिर्यस्य मनःपुरीषस्य तदिदं मांसादिभौमं भूमेर्विकारः यथाशब्दं शब्दमनतिक्रम्याऽस्य कार्यस्याऽभिधानात् । 'तस्य यः स्थविष्ठो धातु'रित्यादिना । इतरयोश्चाऽतेजसोरपि मूत्रलोहितप्राणाऽस्थिमज्जावाचः कार्याणि अत आन्तराणि ॥२२॥

त्रिवृत्करणवच्चेत्सर्वस्त्रिवृत्कृतः कथं भूमिरियमित्यादिव्यपदेशः? इत्यत आह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २३ ॥

तुशब्दो भूम्यादिव्यपदेशाऽभावनिवारणार्थः । तद्वादस्तस्य भूम्यादेर्वादो व्यपदेशो नाऽनुपपन्नः । कुतः ? वैशेष्यात् विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूम्याद्यधिकं तस्मात् । तद्वाद इत्यभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति । वियत्पादे प्राणपादे च प्रथमं वियदाद्युत्पत्तिवादिन्यः श्रुतयो न सन्तीति विरोधाऽभावात् पूर्वपक्षाऽभाव इति पूर्वपक्षाक्षेपः । अन्यत्र तच्छ्रुतीनां सत्त्वात् श्रुत्योर्विरोधात् प्रत्यधिकरणमुभयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तैकदेशिना तदप्रा-

माण्यनिराकरणं यत इति ग्रस्तः पूर्वपक्षः। सिद्धान्तैकदेशिना निराकरणेन प्रकारान्तरेणाऽप्रामाण्यनिराकरणमिति सिद्धान्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽऽनन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ ब्रह्मसूत्रदीपिकायां द्वितीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः। संपूर्णश्च द्वितीयो ऽध्यायः

पूर्वस्मिन्नध्याये ऽविरोधो ब्रह्मणि समन्वितानां वेदान्तानामुक्तः, इदानीं तत्प्राप्तिसाधनं ब्रह्मज्ञानं सोपायमिह चिन्त्यते। तत्रापि प्रथमपादे पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसरणं चिन्त्यते वैराग्यार्थम्।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

पूर्वशरीराच्छरीरान्तरं तस्य प्रतिपत्तौ प्राप्तौ भूतसूक्ष्मैः परिष्वक्तो रंहति। कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। 'यथा वेत्थ' पञ्चम्यामाहुतावाप' इत्याभ्याम् ॥ १ ॥

उदाहृते प्रश्ननिरूपणे ऽब्वेष्टितत्वं गमयतः, न तु तदन्यैर्भूतसूक्ष्मैः परिवेष्टितत्वं गमयत इत्यत आह—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्दश्चोदितशङ्कानिवृत्त्यर्थः। नाऽयं दोषः। त्र्यात्मकत्वात् तेजोऽबन्नात्मकत्वात्। अपां तदात्मकत्वे कुतो ऽपां व्यपदेश? इत्यत आह—भूयस्त्वात्। तासामपां सायंप्रातराहुतिमारभ्य यावद्गर्भे भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

नन्वाहुतिद्वारा ऽदृष्टेन सम्परिष्वक्तो गच्छतीति गम्यते, न तु भूतसूक्ष्मैरित्यत आह—

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां गतिः प्राणगतिः 'तमुत्क्रामन्त'मित्यादिनोक्ता। तस्याः प्राणानां भूतसूक्ष्माऽऽश्रयाणामवगतिरित्यर्थः। चकारः 'स एतास्तेजोमात्रा' इत्यादिश्रुतिं प्रमाणत्वेन समुच्चिनोति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥४॥

'अग्निं वागप्येती'त्यग्निगतिः। आदिशब्दन 'वातं प्राणा'-इत्यादिः। तस्या न प्राणानामाश्रयत्वेन भूतसूक्ष्मत्वमिति चेत तन्न। प्राणानां जीवेन सह गमनात् तत्र भाक्तत्वात् प्राणानामग्न्यादिगतिश्रुतिर्भाक्ता उपचारिता 'ओषधीर्लोमानी'तिवत्। तस्या भावो भाक्तत्वं तस्मात् ॥ ४ ॥

प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमे 'ऽग्नौ श्रद्धां जुह्वती'त्यस्मिन्नपामश्रवणान्नापां सर्वत्राऽनुवृत्तिरिति चेत्तन्न। ता एव आप एव हि यस्माद्दुपपत्तेः अपां कारणानां कार्यस्य शुद्धयाख्यस्य सद्भावः। आप इति श्रुतेरपि ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

प्रश्ननिरूपणाभ्यां जीवानामश्रुतत्वादप्यधिष्ठिनानां ग्रहणमयुक्तमिति चेन्न। कुतः? इष्टादिकारिणाम् 'अथ यइमे' इत्यादिना दक्षिणमार्गेण चन्द्रं यियासतां प्रतीतेः ॥ ७ ॥

'तद्देवानामन्नं यद्देवा भक्षयन्ती'ति श्रुतेश्चन्द्रप्राप्तिर्न पुरुषार्थ इत्यत आह—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥७॥

तेषां देवानामन्नत्वं भाक्तमुपचरितम्। कुतः? अनात्मवित्त्वात् तेषाम्। यथा ऽस्माभिस्तेषामन्नत्वं भोग्यत्वेनोक्तं तथा श्रुतिर्दर्शयति 'अथ यो ऽन्या'मित्यादिना ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽवरोहेपि परिवेष्टितस्य 'पञ्चम्यामाहुतावाप'इत्युपलम्भादारोहेपि कर्मसमवायिनीभिरद्भिः परिवेष्टितो गच्छतीत्युक्तम्, इदानीमवरोहे कर्माऽभावादपामप्यभाव इत्याक्षिप्य समाधत्ते—

कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

कृतस्य पुण्यस्याऽत्यये विनाशे ऽनुशयवान् कर्माऽनुशयवान् तत्राऽऽगच्छति । दृष्टा जातमात्रस्य सुखाद्यवाप्तिः । अथ वा 'तद्यइह रमणीयचरणा' इत्याद्या श्रुतिः, स्मृतिरपि 'तच्छेषेण विशिष्ट मित्याद्या, ताभ्यां यथेत यथागतम् अनेवं च तद्विपर्ययेणापि आकाशादिरूपेण प्रकारान्तरेणापि ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन् नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

'तद्यइह रमणीयचरणा' इत्यत्र चरणादागमनं नाऽनुशयादिति चेन्न । यतो ऽनुशयोपलक्षणार्था चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥१०॥

तस्य चरणशब्दस्य श्रौतशीलार्थपरित्यागेन लाक्षणिकाऽनुशयस्वीकारे शीलस्याऽऽनर्थक्यं प्रयोजनशून्यतैव स्यादिति चेत् । न । तदपेक्षत्वात् । तस्य शीलस्याऽपेक्षा यस्य कर्मण 'आचारहीन'मित्यादिस्मृतेः तदपेक्षं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

बादरिराचार्यश्चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवाऽभिधीयेते इति मन्यते । तुशब्दो लक्षणव्यावृत्त्यर्थः ॥ ११ ॥

पूर्वाधिकरणे यावच्छ्रुतेरारब्धफलविषयत्वेन सङ्कोचः कृतस्ततोऽन्येन कर्मणा वर्तते इत्युक्त,मत्र तु चन्द्रमसमेव ते गच्छन्तीति सर्वश्रुतेस्तद्वन्न सङ्कोच इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिपति—

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥१२॥

इष्टापूर्त्तादिव्यतिरिक्तं कुर्वन्तीत्यनिष्टादिकारिणो ये तेषामप्य-विशेषेण 'ये के चे'त्युपक्रम्य 'चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति श्रुतं यतोऽतश्चन्द्रगमनम्। चकारो यौक्तिकत्वप्रदर्शनार्थः ॥ १२ ॥

सङ्गमने त्वनुभूयेतरेषामारोहाऽवरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दोऽनिष्टादिकारिणां चन्द्रगतिं व्यावर्तयति। संयमने याम्ये पुरे इतरेषामनिष्टादिकारिणां दुःखाऽनुभवार्थमारोहो दुःखमनुभूया-ऽवरोहः। तावेवाऽऽरोहाऽवरोहौ। कुतः? तद्गतिदर्शनात्। तद्याम्यं पुरं प्रति या गतिस्तस्याः 'पुनः पुनर्वशमापद्यते मे' 'वैवस्वतं संग-मनं जनाना'मित्याभ्यां दर्शनम् ॥ १३ ॥

सुपुरुषवचनविश्वासिनां नैतावता प्रत्यय इत्यत आह—

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः संयमने गमनं तेषाम्। चकारः प्रसि-द्धिसमुच्चयार्थः ॥ १४ ॥

तथापि लोकपालपुरे कथं दुःखित्व?मित्यत आह—

अपि सप्त ॥ १५ ॥

नरका महारौरवप्रभृतयः स्मर्यन्ते पौराणिकैः ॥ १५ ॥

ननु न यमायत्तास्ते, तेषु चित्रगुप्तादीनां स्मरणादित्यत आह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि तेष्वपि महारौरवादिषु तद्व्यापारात् तस्य यमस्य व्या-पारः समाज्ञा तस्माद्यमायत्तत्वस्य चित्रगुप्तादीनामप्यविरोधः। चकारः शङ्कायां मतिमन्दत्वसूचनार्थः ॥ १६ ॥

ननु मार्गद्वयस्य प्रकृतत्वादन्यतरेण तैरपि गन्तव्यमित्यत आह—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

'एतयोः पथोरि'ति विद्याकर्मणोर्ग्रहणमिति यस्मात्तयोः 'तद्यइत्थं विदु'रिति विद्या 'इष्टापूर्ते दत्त'मिति कर्म । प्रकृतत्वात् । तेषां च तयोरभावादतो नाऽन्यतरेण गमनम् । तुशब्दो 'जायस्व म्रियस्वे'-त्यनेन तृतीयं स्थानं दर्शयति ॥ १७ ॥

तथाप्याहुतिपञ्चकपूरणार्थं चन्द्रमसि तेषामपि गमनमित्यत आह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

नाऽयमाहुतिनियमस्तृतीये स्थाने । कुतः? यूकादौ तथोपलब्धेः । आहुतिनियमस्याऽदर्शनात् ॥ १८ ॥

तद्दृष्टान्तेन जीवान्तरेऽपि स नियमो ऽनुमीयते इत्यत आह—

स्मर्यते ऽपि च लोके ॥ १९ ॥

नाऽयं मनुष्येष्वपि नियमः । द्रोणद्रौपद्यादीनां योनिमन्तरेणापि शरीरस्योत्पत्तिदर्शनात् । चकारात्पुराणेष्वपि ॥ १९ ॥

तथापि क्वचिद् दृष्टं भूयोदृष्टान्तेन बाध्यते इत्यत आह—

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

स्वेदजोद्भिज्जयोराहुतिपञ्चकमन्तरेणाप्युत्पत्तिदर्शनात् । चकारो नियमभङ्गसमुच्चयार्थः ॥ २० ॥

ननु स्वेदजमेव नास्ति, अण्डजं जरायुजमुद्भिज्जमिति त्रयाणामेव श्रवणादित्यत आह—

तृतीयशब्दाऽवरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

तृतीयशब्द उद्भिज्जमित्येतस्मिन्नवरोधः स्वीकारः संशोकजस्य स्वेदजस्य ॥ २१ ॥

पूर्वाधिकरणे स्थानशब्दो मार्गपरत्वेन नीतः तृतीयमिति त्रित्वसंख्यायोगात्, तर्हि इहापि वायुर्भूत्वेत्युत्तरत्र वायुनातादात्म्यश्रवणात् आकाशमित्यत्रापि अनुशायिनस्तेन सह तादात्म्यं स्यादिति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

तैराकाशादिभिः समानो भावः साभाव्यम् ॥ २२ ॥

पूर्वाधिकरणे आकाशादिसमानरूपतामनुशायिनः प्राप्नुवन्तीत्युक्तं, तर्हि आकाशादेः प्राकृतप्रलयान्तमवस्थानादनुशायिनो ऽपि तावदवस्थानमित्याक्षिप्य समाधत्ते—

नाऽतिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशादिसमानरूपताया जीवस्य नाऽतिदीर्घेण कालेन निर्गमनमिति । कुतः ? व्रीह्यादिभावात् । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मित्यादिविशेषणात् ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे 'ऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति तिलमाषादिष्वेव कश्चन विलम्बो नाऽऽकाशादिष्विति उक्तं, तर्हि जायन्तइति विशेषात्तिलमाषादिष्वनुशायिनां जन्म स्यादिति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

'इह व्रीहियवा' इत्यादावन्येन तिलमाषादिजीवेनाऽधिष्ठितम् अन्याऽधिष्ठितं तस्मिन् । तच्छरीराऽधिष्ठितएवानुशयी पूर्ववद्यथा वाय्वादौ संश्लेषमात्रं तद्वद्व्रीह्यादावपि । कुतः ? तत्रापि सुकृतदुष्कृतादिव्यापारमन्तरेण तद्भावाऽऽपत्तेरभिलापादुक्तत्वात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

स्वर्गादवरोहिणः पशुहिंसालक्षणमशुद्धं पापमस्तीति चेन्न । पश्वादेर्हिंसाया वैदिकशब्दादागताया अवगतत्वात् ॥ २५ ॥

अस्तु व्रीह्यादिभावो विना पापमित्यत आह—

रेतःसिग्योगो ऽथ ॥ २६ ॥

अथ व्रीह्यादिभावाऽनन्तरं रेतःसिचापि योगो रेतःसिग्योगः । 'व्रीह्यात्मे'त्यादिना बहुत्वात्कण्डनाद्यवसरएव प्रवासितोक्तत्वान्न तेन योग इति भावः ॥ २६ ॥

नन्वस्तु प्रवासो बहुत्वं वा, अथापि कश्चन स्थित्वा तेन योगं यास्यतीत्यत आह—

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

योनेरधि अनुशायिनां शरीरान्तरं 'तद्यइह रमणीयचरणा इत्यादि श्रावयति शास्त्रं, तेनेदमवगम्यते तृतीयस्थानिनामेव व्रीह्यादिभावो नाऽनुशायिनाम् ॥ २७ ॥

इति ब्रह्मसूत्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

——०*०——

एवं प्रथमेन पादेन कर्मफलस्य यातायातरूपत्वेन वैराग्यं निरूपितम्, इदानीं विरक्तस्य तत्त्वंपदार्थविवेकार्थं द्वितीयः पाद आरभ्यते ।

जागरणाद्यवस्थाया उक्तत्वात् दुर्विवेकत्वाच्च तत्र त्वमर्थस्य स्वप्रकाशत्वस्य स्वप्नाऽवस्थायामेव चोररीकृत्य पूर्वपक्षमाह—

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

जागरणसुषुप्तयोः सन्धौ भवं सन्ध्यं स्वप्नस्थानं तस्मिन् रथादीनां सृष्टिः सत्यैव । कुतः ? हि यस्मात् 'न तत्र रथा' इत्युपक्रम्य 'पथः सृजती'त्यन्तेनाह ॥ १ ॥

ननु सृजत इत्याक्षिप्तकर्तृको ऽयं लकारः, अत एव सत्यमित्यत आह—

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

एके शाखिनो ऽस्मिन्नेव संस्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति 'कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति । नन्वत एव मनोरथमात्रत्वात् तेषामसत्त्वमित्यत आह—पुत्रादयश्च । कामा इति शेषः । काम्यन्ते इति कामः । यस्मात्पुत्रपौत्रादीनुपक्रम्याऽन्ते कामानामित्याह । आद्यश्चकारः प्राज्ञस्य कर्तुरभावेपि कर्तृमात्रसत्यत्वं समुच्चिनोति । द्वितीयश्चकारो मनोरथानामपि सत्यत्वमाह ॥ २ ॥

इदानीं सिद्धान्तमाह—

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनाऽनभिव्यक्तस्वरूप-त्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दो रथादीनां सत्यत्वं व्यावर्तयति । कुतः ? तन्मायामात्रं मायैव स्वप्नदृष्टं यतः, तदपि कार्त्स्न्येनाऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । देशतः शतयोजनादिना कालतो रात्रिंदिनादिना हृदयपुण्डरीके संवत्सरादिरूपेण मुहूर्तमात्रं शयानः सर्वामुपलभते यत्र अतो बाधराहित्येनाऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् अबाधितत्वेनाऽप्रतीयमानत्वादित्यर्थः । मायामात्रत्वात् ॥ ३ ॥

तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्धोऽपीत्यत आह—

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

असत्योऽपि स्वप्नः सत्यत्वाद्यवाप्तिसूचको भवति । हि यस्मात् श्रुतेः 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रिय'मित्यादेः 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्त'मित्यादेश्च स्वप्नात् सत्यार्थस्य श्रुतेर्नायं श्रुत्युक्तोऽर्थोऽस्यार्थः । कुतः ? आचक्षते च तद्विदः । तं स्वप्नाध्यायं वदन्तीत्यर्थः । 'आरोहणं गोवृषे'त्यादिना आचक्षते कथयन्ति । आद्यश्चकारः प्रतिबिम्बादीनां निदर्शनत्वसमुच्चयार्थः । द्वितीयश्चकार आच्छादितकुमारीभुजस्फुरणसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥

तथापि परमात्मना क्रियमाणत्वात् स्वप्नसृष्टेराकाशादिवत्सत्यता, न च जीवपरमात्मनोरैक्यम्, अन्यथा जीवस्य नित्यशुद्धबुद्धत्वादिकं स्यादित्यत आह—

पराऽभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

न नित्यशुद्धत्वादिकं नास्ति, किं तु तिरोहितम् । तर्हि प्रादुर्भावे नोपाय इत्यत आह—पराऽभिध्यानात् । परस्य परमात्मनोऽभिध्यानान्निदिध्यासनात् उत्पन्नसाक्षात्कारस्य प्रादुर्भवति । तुशब्द उपायान्तरं वारयति । कुत एतदित्याह—ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । हि यस्मात् ततः परमात्मनः सकाशात् अस्य जीवस्य तदज्ञानाद्बन्धः संसारः, विपर्ययो मोक्षः, तज्ज्ञानात् 'ज्ञात्वा देव'मित्यादिश्रुतेः ॥५॥

ननु जीवश्चेत्परमात्मनो ऽभिन्नांशस्ततो नित्यशुद्धत्वादीनां नाऽतिरोभावो ऽपीत्यत आह—

देहयोगाद्वा सो ऽपि ॥ ६ ॥

वाशब्दो तिरोभावनिराकरणार्थः । जीवेश्वराऽन्यत्वनिवृत्त्यर्थः । सो ऽपि तिरोभावो ऽपि देहयोगादहं मनुष्य इत्याद्यभिमानात् ॥६॥

पूर्वाधिकरणे प्रपञ्चमिथ्यात्वं वर्णयता त्वंपदार्थस्य स्वयंप्रकाशत्वं दर्शितं तत्पदार्थेनैक्याय,तच्चैतत्कस्यां चिदवस्थायामुपलभ्यं स्यात् तदा सम्भावितम्, न तूपलभ्यमित्याक्षिप्याह—

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥७॥

तस्य स्वप्नस्याऽभावस्तदभावः सुषुप्तिः । नाडीषु देहान्तःस्थितासु शिरासु आश्रय उत्सृप्य पुरीतद्वेष्टिते हृदये तदन्तःस्थात्मनि ब्रह्मणि अस्य जीवस्य । चकारात्पुरीतल्लभ्यम् । एतत् त्रयमपि कुत? इत्यत आह—तच्छ्रुतेः । तत्र स्पष्टं 'नाडीषु सृतो भवति पुरीतति शेते स्वमपीतो भवती'ति नाडी पुरी, तत् ब्रह्माख्यं, श्रुतेर्विकल्पे त्वन्यतरबाधः स्यात् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधो ऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्मात्सुषुप्तिरस्मिन्नात्मनि भवत्यतो ऽस्माद्धेतोरस्मदात्मनः प्रबोधो ऽस्य जीवस्याऽत आत्मनः प्राधान्यम् ॥ ८ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणि साभाव्यापत्तिरुक्ता जीवस्य, इह तु तत्सम्पन्नस्य मुक्तवन्न तस्य प्रबोधः किं त्वन्यस्येत्यनुपपत्त्या तामाक्षिप्याह—

स एव तु कर्माऽनुस्मृतिशब्दविधिभ्यः॥१०॥

यस्तु परमात्मनि शयानस्तस्मात् स एव निर्गच्छति । तुशब्दो ऽन्यं वारयति । कुतः ? कर्माऽनुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । कर्मोत्थितस्य शेषे ऽध्ययनादिः, अनुस्मृतिः पूर्वदिवसभोजनादिः, शब्दःप्रतिन्यायं प्रतियोनि'मित्यादि, विधि'र्ज्योतिष्टोमेने'त्यादिः। तेभ्यः । तस्यैवाऽनुसन्धाने कर्मादिकं न सिद्ध्येदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकरणे सैव मूर्च्छेति दृष्टान्तेनाक्षिप्याह—

मुग्धे ऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मुग्धे मूर्छां प्राप्ते जीवे न सुषुप्तिवत् सर्वात्मना सम्पत्तिः । कुतः? परिशेषात् । न जागरणस्वप्नौ, वृत्तिज्ञानरहितत्वात् । नापि सुषुप्तिः, गात्रकम्पादीनामुपलम्भात् । नापि मृतिः, पुनरुत्थानात् । अतः प्रसक्तानां जागरणादीनां प्रतिषेधादन्यत्राऽप्रसक्तौ शिष्यमाणा या ऽर्धसम्पत्तिः सम्प्रत्ययः सोयं परिशेषस्तस्मात् ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण्यर्धसम्पत्तिरुक्ता जीवस्य, सैवाऽनुपपन्ना, ब्रह्मणः सविशेषनिर्विशेषत्वेनाऽनेकरूपत्वेनाऽनिश्चितरूपत्वात् इत्याक्षिप्याह—

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥११॥

परस्य परमात्मनः स्वभावत उभयलिङ्गमुभयरूपम् । 'अस्थूलमनण्वि'त्यादि 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादि न स्थानतोपि पृथिव्यादिस्थानयोगादेरप्युभयलिङ्गं न । कुतः? हि यस्मात् सर्वत्र सर्वेषु वेदान्तेषु 'अशब्दमस्पर्शमरूप'मित्यादिनैकमेव श्रूयते ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥१२॥

न ब्रह्माऽशब्दादिगुणकमेकलिङ्गं कुतः? चतुष्पात् षोडशकल'मित्यादिना परस्य ब्रह्मणो भेदादिति चेन्न । कुतः? 'यश्चाऽयमस्यां पृथिव्या'मित्यादिना प्रत्येकं प्रत्युपाधि अतद्वचनात् ॥ १२ ॥

नन्वेकस्यां शाखायामिदं वचनं नाऽत्यन्तमादरणीयमित्यत आह-

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

एवं भेददर्शननिन्दादिपूर्वकं 'मृत्योः स मृत्यु'मित्युपक्रम्य 'नेह नानास्ति किं चने'त्यभेदमेके शाखिन आमनन्ति। अपिचशब्देनाऽभेद एव युक्तोपि ॥ १३ ॥

ननु नाऽयं तर्कगम्यो ऽर्थः, श्रुतेश्चोभयत्र विद्यमानत्वादित्यत आह-

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

हि यस्मात् अरूपवदेव ब्रह्म, न तु सगुणमवगन्तव्यम् । कुतः?

तत्प्रधानत्वात् । तस्याऽरूपवतः प्रतिपाद्यत्वात् 'अस्थूलमनण्वि'त्यादिभिर्वाक्यैः । एतच्च समन्वयसूत्रे स्थितम् ॥ १४ ॥

एवं तर्हि सगुणप्रतिपादकानां वाक्यानां वैयर्थ्यमित्यत आह—

प्रकाशवच्चाऽवैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सूर्यादिः तत्तदङ्गुल्यादिऋजुवक्रतामनु स्वयमपि ऋजुर्वक्रो वा एवमुपाधिभेदेनाऽऽत्मनः सगुणत्व,मतस्तद्वाक्यानामवैयर्थ्यं तस्मात् । चकारो घटाऽऽकाशादिनिदर्शनसमुच्चयार्थः ॥३५॥

नन्वसत्यपि रूपान्तरराहित्ये 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन' इति श्रुतिराह तन्नूमनसः स्थैर्यार्थं रूपस्य प्राधान्यमित्यत आह—

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

तन्मात्रं चैतन्यमात्रं रूपान्तररहितं 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन' इति श्रुतिराह । चकारो नीरूपे मनसः स्थैर्यं वारयति ॥ १६ ॥

नन्वियं श्रुतिरेकरूपत्वं विधत्ते, न पुना रूपान्तरं प्रतिषेधतीत्यत आह—

दर्शयति चाऽथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

अथो यस्माद् रूपान्तरप्रतिषेधं दर्शयति 'नेती'त्यादिना नाऽयं प्रतिषेधो लौकिकः । यतः स्मर्यतेपि 'न सत्तद्' इत्यादिना 'ममैवे'त्यादिना च ॥१७॥

ननु प्रतीयमानो भेदः कथमतात्त्विक? इत्यत आह—

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एकरूपता॰ऽस्योक्ता नानारूपत्वं निराकृतम्, अस्मादेव कारणात् प्रतीयमानस्य भेदस्योपमा न भवति । यथा जले सूर्यकः सूर्यप्रतिबिम्बः । आदिशब्देन चन्द्रप्रतिबिम्बादि । तथा च श्रुतिषु 'यथा स्वयं ज्योतिरात्मे'त्यादिषु 'एक एवे'त्यादिषु च तदुपमीयते॥१८॥

उपाधिभेदादनेकत्वमाक्षिपति—

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

यथा ऽम्बु सूर्यमूर्तेर्व्यवहितं गृह्यते एवमम्बुवत्परमात्मनो भिन्नस्योपाधेः परमात्मनो वा ऽमूर्तस्याऽग्रहणात् न तथात्वं न सूर्यकादिसमानता ऽस्य भेदस्य ॥ १९ ॥

समाधत्ते—

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्न साम्यं लोके ऽपि, किमुत वेदे । एकस्य कथं तिर्यगादिविचित्ररूपाणी?त्यस्य समाधानार्थं सूर्यकादिदृष्टान्तो विवक्षिते ऽर्थे श्रुत्योक्तः । विवक्षितं तु यथा जलवृद्ध्या वृद्धिभाक्त्वं जलस्य ह्रासे ह्रासभाक्त्वं तच्चलनादिभाक्त्वम् एकस्यापि तद्भेदात् भेदभाक्त्वमिति । तदाह-वृद्धिह्रासभाक्त्वमुपाधेरस्य । कुतः ? उपाधौ देहादावन्तर्भावादहमित्याद्यभिमानकोडीकृतत्वात् । कुत एत?दित्यत आह—एवमुभयस्य दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य सामञ्जस्यात् ॥ २० ॥

ननु शरीरान्तः परमात्मप्रवेशे सत्युपमागवेषणं, न तस्माद्भिन्नजीवप्रवेश इत्यत आह—

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

'पुरः स पक्षी भूत्वा पुरुष आविशत्' 'अनेन जीवेने'त्यादिना परमात्मन एव प्रवेशस्य दर्शनात् । चकारो जीवस्य परमात्मव्यतिरिक्तत्वग्राहकप्रमाणाऽभावसूचनार्थः ॥ २१ ॥

पूर्वाधिकरणे निर्विशेषमेव ब्रह्मेत्युक्तं निषेधप्राधान्यात्, एवं च नेति प्राधान्याद्ब्रह्मापि न स्यादित्याक्षिप्याह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

प्रकृतं मूर्त्ताऽमूर्त्तरूपेण यदेतावत्त्वमियत्ता तस्य भावः प्रकृतैतावत्त्वं तदेव प्रतिषेधति निराकरोति नेतिनेति शब्दः । कुत एत?दित्यत आह-ततो ब्रवीति च भूयः । ततस्तस्मात्प्रतिषेधादनन्तरं भूयः पुनरन्यत् परमस्तीति ब्रवीति । चकारो ऽत्यन्तसतो निर्धारणसमु-

त्ययार्थः। अथ वा ततो ब्रवीति च भूय इति ततः प्रतिषेधानन्तरं भूयः पुनर्ब्रवीति 'अथ नामधेयमस्य सत्यस्य सत्य'मित्यादिना ॥२२॥

तादृशं ब्रह्म चेत्कस्माच्चक्षुरादिभिर्न गृह्यत?इत्यत आह—

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

तद्ब्रह्म न व्यक्तं रूपादिहीनमव्यक्तम्। कुतः? हि यस्मादाह श्रुतिः 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचे'त्यादिना। स्मृतिरपि 'अव्यक्तोऽय'मित्यादिना ॥ २३ ॥

ननु श्रुतिवचनात्तादृशस्य सत्त्वे कथं विश्वासः कदा चिदपि अप्रत्यक्षतायाः?मित्यत आह—

अपि संराधने प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्याम् ॥२४॥

संराधनं भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानं तस्य संराध्यमानस्य संराधनं तस्मिन्योगिनः पश्यन्ति। तत्कुतः? प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्याम्। प्रत्यक्षं श्रुतिः 'प्रत्यगात्मानमैक्षत' 'ततस्तु तं पश्यति निष्कल'मित्यादिः। अनुमानं स्मृतिः 'ज्योतिः पश्यन्ती'त्यादिश्च। श्रुतावविश्वसितस्य प्रत्यक्षेणापि विश्वासमाहापिशब्दः ॥ २४ ॥

ननु संराध्यसंराधकभावश्चेत्स एव ब्रह्मभेदो ब्रह्मणो विशेषात्मत्वं च स्यादित्यत आह—

प्रकाशादिवच्च वैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा प्रकाशकाः सवितृप्रभृतयो ऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवाऽवभासन्ते, न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवाऽयमात्मभेदः, स्वतश्चैकात्म्यमेव। तथा हि वेदान्तेष्वभ्यासेनाऽसकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते। अक्षराणि त्वेवं योज्यानि—कर्मण्युपाधौ प्रकाशश्च उपाधौ स्थितो भिन्नरूपेण वैशेष्यमेवाऽवलम्बते एवं प्रकाशादिवत् स्वरूपेणाऽवैशेष्यमवलम्बते परः। आद्यश्चकारस्तदवलम्बनं परत्वाऽभावं परमेश्वरस्याह। कुतः? अभ्यासात्। जीवब्रह्मणोरभेदस्येति शेषः ॥ २५ ॥

तथापि परिच्छिन्नस्य जीवस्य कथमनन्तेन परमात्मनैक्यमुपपन्नं ? नैतद्युक्तिमात्रम्

अतो ऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

हि यस्माद्यथोक्तं तथा लिङ्गं 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति ॥२६॥

इदानीं स्वमतविशुद्धौ भेदाऽभेदवादमुत्थापयति—

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तुशब्दः संराध्यसंराधकयोरौपाधिकं भेदं व्यावर्तयति 'ततस्तु त' मित्यादिना, ध्यातृध्येयभावस्य परमित्यादिना, गन्तृगन्तव्यभावस्य 'यतः सर्वाणि भूतानि' इत्यादिना, नियन्तृनियम्यभावस्य भेदस्य 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्माऽस्मी' त्यादिना ऐक्यस्योभयस्य व्यपदेशाद्भेदाऽभेदौ जीवब्रह्मणोरहिकुण्डलवत् । यथा ऽहेः कुण्डलाऽऽकारो नाऽत्यन्तं भिन्नः, पृथगुपलम्भात् । न चाऽत्यन्तमभिन्नः, दण्डायमाने तस्मिन् तथा ऽनुपलम्भात् । एवं जीवोपि ॥ २७ ॥

नन्वेवं जीवस्याऽनित्यत्वं स्यादित्यत आह—

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथ वा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा प्रकाशः सावित्रः तदाश्रयश्च सविता नाऽत्यन्तभिन्नः उभयोरपि तेजस्त्वाऽविशेषात्, अथ च व्यपदेशभाजौ भवत एवमिहापीति ॥ २८ ॥

समाधत्ते—

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

वाशब्दो न भेदाऽभेद इत्याह, किन्तु यथा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चाऽवैशेष्यमिति तथैतत् ॥ २९ ॥

नन्वेवं भेदश्रुतेरपि निर्वाहे कुतो ऽयमेव पक्ष ? इत्यत आह—

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

'नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे' त्यादिना ब्रह्मणो व्यतिरिक्तस्य प्रतिषेधात् । चकारो भेदश्रुतेरसत्त्वेन भेदाऽभेददुर्भणत्वसमुच्चयार्थः ॥३०॥

पूर्वाधिकरणे प्रतिषेधादन्यस्य ब्रह्मणः श्रुत्योक्तत्वादस्ति ब्रह्मे-त्युक्तं, तर्हि ब्रह्मव्यतिरिक्तमप्यस्ति श्रुत्युक्तत्वादित्याक्षिपति—

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥

परमेश्वरात्परमन्यदस्ति। कुतः? सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशे-भ्यः। सेतुव्यपदेशः 'पुरुषो ऽन्तरादित्ये पुरुषो ऽन्तराक्षिणी'ति। तेभ्यः। न हि सर्वसाम्यात्परस्यैते उपदेशा उचिताः॥ ३१॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दो ब्रह्मणः परमन्यद्व्यावर्तयति ॥ ३२ ॥

कथं तर्हि सेतुशब्दो ब्रह्मणी?त्यत आह—

सामान्याद् बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

बुद्ध्यर्थः उपसानार्थः। तत्र निदर्शनं पादवत्। यथा पादा मनसो वागादयः। अथ वा कार्षापणस्य पादा व्यवहारार्थं तद्वत्॥ ३३॥

तर्हि सम्बन्धभेदयोः कथं व्यपदेश? इत्यत आह—

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

स्थानमिव स्थानं तस्य विशेषो बुद्ध्याद्युपाधिराहित्यं सुषुप्ताऽव-स्थायां, न तु परिमितत्वेन सत्तापत्तिरतो न सम्बन्धकृतदूषणम्। भेदपक्षे स्थाने आदित्यमण्डले ऽक्षिणीव विशेषस्तस्मात्, न तु स्वरू-पभेदोपदेशः। प्रकाशादिवदित्युपमोपादानम्। यथैकस्य प्रकाशस्य सौरस्य यथोपाधियोगादुपजातस्य भेदव्यपदेशो भवति उपाध्यु-पगमात् सम्बन्धव्यपदेशो भवति। आदिशब्देन यथा सूचीपाशादि-षूपाध्यपेक्षयैव तौ व्यपदेशौ भवतस्तद्वत्॥ ३४॥

ननु कस्मात् मुख्यं सम्बन्धं परित्यज्य उपचरितः स्वीक्रियते? इत्यत आह—

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

'स्वमपीतो भवती'ति स्वरूपसम्बन्धमेवाऽऽमनन्तीति चाऽस्यो-

पाधिप्रलयमन्तरेण । न च नगरवदस्त्युपपत्तिः । अत उपपत्तेरयमेव सम्बन्धः । भेदो ऽपि नाऽन्यदृश इति चकारार्थः ॥ ३५ ॥

उक्तेभ्यो हेतुभ्यः परोक्तनिवृत्ति,र्नैतावता स्वपक्षसिद्धिरित्यत आह—

तथा ऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेत्वादिव्यपदेशो ऽनवच्छिन्न उपपन्नस्तथा 'स एवाऽधस्ता'दित्यादिना ब्रह्मणो ऽन्यस्य प्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

तथापि ब्रह्मणस्त्रेधा परिच्छेदशून्यत्वाऽभावात् परमन्यदनुमेयमित्यत आह—

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥३७॥

अनेन सेत्वादिनिराकरणेनाऽन्यप्रतिषेधेन । न च सर्वगतत्वं त्रेधा परिच्छेदशून्यत्वम् । किं तर्कमात्रेण तत्रे?त्याह—आयामशब्दादिभ्यः आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः 'यावानाकाश' इत्यादिः । आदिशब्देन नित्यत्वादिशब्दो ऽर्थो वा तेभ्यः ॥३७॥

पूर्वाधिकरणे निर्गुणमेव ब्रह्म तत्पदार्थलक्ष्यं नाऽतो ऽधिकं किंचिदस्ति, तर्हि निर्गुणस्यापि कर्मफलपारतन्त्र्यात् सेतून्मानादिकमित्याक्षिप्याह—

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

फलं सुखदुःखादि अतः परमेश्वरात् । कुतः ? चेतनो हि स्वतन्त्रः कृतं शुभाऽशुभं विज्ञाय तदनुसारि फलं प्रयच्छतीत्युपपत्तेः॥३८॥

किं तर्कमात्र?मित्याशङ्क्याह—

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

'अन्नादो वसुदान' इत्यादिना । चकार 'ईश्वरप्रेरितो गच्छे'दित्यादिस्मृतिमाह ॥ ३९ ॥

ईश्वरे फलदातृत्वमाक्षिपति—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव श्रुतो-पपत्तिभ्यामेव श्रुतं 'ज्योतिष्टोमेने'त्यादिना, उपपत्तिरीश्वरश्चेद्दाता ऽकृतेपि कर्मणि दद्यात् सुखदुःखादि, कृतेपि न दद्यात्स्वतन्त्रत्वा-देव ॥ ४० ॥

समाधत्ते—

पूर्वं तु बादरयणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्द ईश्वराऽनधिष्ठितस्य कर्मणः फलदातृत्वं व्यावर्तयति । किं तु यः पूर्वमुक्तस्तमेवेश्वरं फलदातारं बादरायण आचार्यो म-न्यते । कुतः ? हेतुव्यपदेशात् । हेतुरीश्वरो धर्माऽधर्मयोः फलस्य च 'एष ह्येवे'त्यादिश्रुत्या 'यो यो यां या'मित्यादिस्मृत्या च व्यपदि-श्यते । हेतोः कारणस्य व्यपदेशो हेतुव्यपदेशस्तस्मात् ॥ ४१ ॥

इति ब्रह्मसत्रदीपिकायां तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीये पादे तत्त्वंपदार्थौ निर्णीतौ, तृतीयपादे पुनरुक्ताऽऽका-ङ्क्षितपदार्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानाम् अर्थो ऽवधार्य-ते। सगुणो विद्याभेदो ऽभेदश्च गुणोपसंहारो ऽनुपसंहारश्चोपासना-र्थः। ततः शुद्धान्तःकरणे ज्ञानोत्पादे ब्रह्माप्नोति इति फलम् । नि-र्गुणे तु विद्याया ऐक्यमेव वाच्याऽऽनन्दादिगुणानामुपसंहाराल्लक्ष्य-माणैकरसवाक्यार्थबोधः फलमित्यत आह—

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि यस्मिन् तत्सर्ववेदान्तप्रत्ययं प्राणविज्ञानं सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन्वेदान्ते तान्येव तानि भवितुमर्हन्ति । कुतः ? चोदनाद्यविशेषात् । आ-दिशब्देन संयोगरूपसमाख्यानां ग्रहणम् । 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदे'ति छन्दोगानां वाजसनेयिनां च चोदनाया अविशेषः । 'ज्येष्ठ-श्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवती'ति प्रयोजनसंयोगो ऽप्यविशिष्टः । रूपमपि ज्येष्ठश्रेष्ठगुणकमेव । समाख्यापि प्राणविद्येति ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

वाजसनेयिनां छन्दोगानां पञ्चाऽग्निभेदान्नैका विद्येति चेत्तन्न। एकस्यामपि विद्यायामयं भेदो न दोषाय, साम्येन पञ्चानामप्यग्नीनां प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। एवमन्यत्रापि ज्येष्ठत्वादिगुणानामेकरूपत्वान्न भेदः ॥ २ ॥

'तेषामेवैता'मित्यादिना शिरोव्रतादिधर्मभेदाद्विद्याभेद इत्यत आह—

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे ऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः। कथं ? हि यस्मात्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमित्यामनन्ति 'नैतदचीर्णव्रतो ऽधीते' इति चाऽधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च। तदाह—अधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः। तस्य शिरो नियमोपि तेषामेव, तत्र निदर्शनं सववत्। यथा सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ताः सवा एकाग्निसम्बद्धास्तेषामिव तद्वत् ॥ ३ ॥

ननु न्यायमात्रेण कथमवाचनिकं स्वीकर्तुं शक्य?मित्यत आह—

दर्शयति च ॥ ४ ॥

'सर्वे वेदा यत्पद'मित्यादिना विद्यैकत्वम्। चकारो न्यायमात्रशङ्काया अनुत्थानं दर्शयति ॥ ४ ॥

पूर्वाधिकरणे विद्यैक्यं निरूपितं, तन्निष्प्रयोजनमित्याशङ्क्याह—

उपसंहारो ऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥५॥

शाखान्तरोपदिष्टानां गुणानां शाखान्तरविज्ञानमुपसंहारः स्वीकार्यः। कुतः ? अर्थस्य प्रयोजनस्य विशिष्टज्ञानोपकारस्याऽभेदात्। समाने चोभयत्रापि तस्मिन्नेकस्मिन् ज्ञाने स्थिते। अत्र निदर्शनं विधिशेषवत्। विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां शाखान्तरे श्रुतानां यथा शाखान्तरे उपसंहारस्तद्वत् ॥ ५ ॥

पूर्वाधिकरणे चोदनाद्यविशेषात् विद्यैक्यमुक्तम्, अत्रापि प्राण-विद्येति सामाख्याया एवैक्यात् विद्यैक्यमिति वदन्तमपवदिति सूत्रा-ऽवयवेन—

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाऽविशेषात् ॥६॥

उद्गानस्य कर्तृत्वमुद्गीथरूपत्वं वाजसनेयके छान्दोग्ये च प्रतीयते 'त्वं न उद्गाये'ति, वाजसनेयकेऽपि 'तमुद्गीथमुपासां चक्रिरे' इति शब्दाऽभेदादिति चेत्तन्न । कुतः ? अविशेषाद् । देवाऽसुरसंग्रामादे-र्भूयसः ॥ ६ ॥

उभयत्रापि सिद्धान्तमाह—

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥७॥

न वा नैव विद्याया ऐक्यम् । कुतः ? छान्दोग्ये 'ओमित्येतद-क्षरमुद्गीथ' मित्युपक्रम्योद्गीथाऽवयवस्योद्गीथत्वेनोपासनमभिधाय प्राणस्यापि उद्गीथत्वमाह 'तद्ध्युद्गीथ'मिति । वाजसनेयके तु सम-ग्राया उद्गीथभक्तेः कर्ता 'त्वं न उद्गाये'ति । अतः प्रकरणभेदात्परोव-रीयस्त्वादिवदेकस्यां शाखायां निदर्शनं 'स एष परोवरीयानुद्गीथ' इत्याकाशे परोवरीयस्त्वादिधर्मिण्युद्गीथे हिरण्यश्मश्रुत्वादिध-र्मिणि च परस्परं न गुणोपसंहारस्तद्वत् ॥ ७ ॥

संज्ञायाश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

संज्ञायाः प्राणविद्येत्यस्या अभेदाद्विद्याया अप्यभेद इति चेत् चोद्यं तदुक्तं निराकृतं न वा प्रकरणभेदादित्यत्र । तदपि संज्ञाया ऐक्यमपि प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वादावुद्गीथ इत्यग्निहोत्रद-र्शपूर्णमासादौ काठकमिति अस्ति तु अस्त्येव ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणे 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ'मिति छन्दोगानामुपक्रमा-द्विद्याभेद उक्तः, इदानीं तस्योङ्कारस्योद्गीथोऽपि विशेषणं न ह्यत्र-विधिर्नाऽपवादो न चैक्यमिति बुद्धिसन्निधितामाह—

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

चशब्दस्त्वर्थः । स ह्यध्यासाऽपवादैक्यानि निराकरोति । व्या-

सेः सर्ववेदसाधारण्यात् ओङ्कारस्य। स तादृशो मा भूदित्युद्गीथ-शब्दं विशेषणमाह। समञ्जसं चैतद्विशेषणमें, अन्यथा व्याप्तस्यैव ग्रहणं स्यात्॥ ९॥

पूर्वाधिकरणे ओङ्कारस्योद्गीथो विशेषणमित्युक्तं, सर्वप्राणे च व्यावृत्त्यर्थं, तद्वदत्रापि विशिष्टत्वादिगुणा अन्यत्वव्यावृत्त्यर्था इति दृष्टान्तेनाक्षिप्याह—

सर्वाऽभेदादन्यत्रेमे॥ १०॥

इमे विशिष्टत्वादयो गुणा यत्र नोक्तास्तत्रासीरन्, कुतः? सर्वाऽभेदात्। सर्वस्य प्राणस्य विज्ञानस्यैकस्याऽभेदात्॥ १०॥

पूर्वाधिकरणे प्राणस्य विशेषणत्वेन शाखान्तरगता गुणा वशिष्ठत्वादय उपसंहृताः, न तु ब्रह्मणः सविशेषत्वमिति न शाखान्तरगता आनन्दादय उपसहर्तव्या इत्याक्षिप्याह—

आनन्दादयः प्रधानस्य॥ ११॥

यत्र शाखान्तरे आनन्दादयो धर्मा नोक्ताः प्रधानस्य ब्रह्मणस्तत्र ते उपसंहर्तव्याः। कुतः? सर्वाऽभेदादेव॥ ११॥

एवं चेत् प्रियशिरस्त्वादीनामुपसंहारप्राप्तिरित्यत आह—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयाऽपचयौ हि-भेदे॥ १२॥

प्रियशिरस्त्वादेरुपसंहाराऽप्राप्तिः। कुतः? हि यस्माद् भेदे सत्युपचयाऽपचयौ भवतो, न त्वभेदेऽपि। प्रियशिरस्त्वादयश्च स्वयमपि तारतम्येन वर्तन्ते, भोक्तृभेदाच्च प्रियशिरस्त्वादयः कृत्वाचिन्तयोक्ताः संयद्वामसत्यकामत्वादीनामप्राप्तिं दर्शयितुम्॥ १२॥

यथा प्रियशिरस्त्वादयो नोपसंहार्याः तद्वदानन्दादयोऽपीत्यत आह—

इतरे त्वर्थसामान्यात्॥ १३॥

तुशब्दोऽनुपसंहार्यत्वं व्यावर्तयति। इतरे आनन्दादय उपसंह-

तव्याः । कुतः ? अर्थसामान्यात् । अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सामान्यात् एकरूपाऽऽपन्नत्वात् ॥ १३ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण ऐक्याद्वाच्ये तत्पदार्थे आनन्दादीनामुपसंहार उक्तः शब्दसामर्थ्यात्तर्हि तद्ध'दिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यादौ वाच्याऽवगतेरर्थादिन्द्रियादयः स्वतन्त्राः प्रतिपाद्यन्तइति दृष्टान्तेनाक्षिप्याह—

आध्यानाय प्रयोजनाऽभावात् ॥ १४ ॥

'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यादिना परम्परा पुरुषान्तोक्ता, न सा प्रतिपाद्या । कुतः ? प्रयोजनाऽभावात् । तर्हि पुरुषोपि न प्रतिपाद्य इत्यत आह—आध्यानाय ध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनाय पुरुषः प्रतिपाद्यः ॥ १४ ॥

आध्यानं चेन्द्रियादिप्रतिपादनेपि स्यादित्यत आह—

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

'गूढोत्मा न प्रकाशत'इति पुरुषे आत्मशब्दात् तस्यैव गूढत्वात्प्रतिपाद्यप्रतिपत्त्यर्थमेव त्वियं परम्परा न स्वतन्त्रा । चकारो नैतेषामन्यतमप्रतिपादने सर्वप्रतिपादेन वा ऽऽध्यानं सिद्ध्यतीत्याह ॥१५॥

पूर्वाधिकरणे संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युक्तस्तर्हि 'आत्मा वा इदमेवे'त्यादौ हिरण्यगर्भः स्वीकरणीयस्तत्र वाक्यभेदाऽभावादिति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते । अथ वा 'सदेवे'ति छन्दोगानां 'यो ऽयं विज्ञानमय' इति वाजसनेयकानां चैकवाक्यताऽभावान्न पूर्ववद्विद्यैक्यमित्याक्षिप्य समाधत्ते—

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

'आत्मा वा इदमेक एवासी'दित्यत्रात्मनः परमाऽऽत्मनो गृहीतिर्ग्रहणम् । किंवत् ? यथा 'तस्माद्वा एतस्मदात्मन' इत्यत्र सृष्टिप्रसङ्गेन तद्वत् । कुत? इत्यत आह—उत्तरात् । 'स ऐक्षते'त्यादेः ॥१६॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

अम्भःप्रभृतीनां सृष्टेरन्वयादवगतत्वात् न पर आत्मशब्दाऽभि-

धेय इति चेत् तन्न स्यात् पर आत्मशब्दाऽभिधेयो भवेत्। कुतः? 'आत्मा वा इदमेक एवे'त्यवधारणात्। अथ वा 'सदेवे'त्यादिना सच्छब्देनात्मना गृहीतिरितरवद्वाजसनेयके 'कतम आत्मे'ति यथा आत्मशब्देनाऽऽत्मगृहीतिस्तद्वत्। कुतः? उत्तरात्। 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'मित्युपसंहारगतैतदात्म्यशब्दात। 'सदेवे' त्युपक्रमाऽन्वयान्नात्मनो ग्रहणमिति चेत् तन्न। 'येनाऽश्रुत'मित्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य 'सदेवे'त्यनेनोत्पत्तेः प्रागन्याऽस्तत्वस्य चाऽवधारणात्। तस्य चाऽऽत्मग्रहणे उपन्नत्वं नाऽन्यथा ॥ १७ ॥

पूर्वाधिकरणे संदिग्धे सदुपक्रमस्य वाक्यशेषान्निर्णय उक्तः, एवमिह।'ऽप्यशिष्यन्त आचामन्ती'त्यादेर्वर्तमानापदेशत्वेन विधित्वसंदेहे 'अशिष्यन्नाचामेदिति वाक्यशेषादाचमनस्य विधित्वनिश्चय इत्याक्षिप्य समाधत्ते—

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

'पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाऽद्भिः परिदधाती'ति छन्दोगाना'मशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाऽऽचामे'दिति वाजसनेयिनां यदाचमयनं न तद्विधेयम्। कुतः? कार्याख्यानात्। प्रायश्चित्त्यर्थे कार्यत्वेन प्राप्तस्य स्मार्तस्याऽऽख्यानादनुवादात्। किं तर्हि विधेय?मित्यत आह—अपूर्वमेव 'तदेनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इति अनग्नताचिन्तनं प्राप्तं विधेयम् ॥१८॥

पूर्वाधिकरणे प्राप्ताऽऽचमनाऽनुवादेनाऽनग्नताचिन्तनं विधेयमित्युक्त,मिह तु वाक्ययोः कस्य विधेयत्वं कस्याऽनुवादत्व?मित्यनिश्चयात् द्वयोरपि विद्याद्वयविधित्वेनाऽन्योन्यं गुणाऽनुपसंहार इत्याक्षिप्य समाधत्ते—

समानएवं चाऽभेदात् ॥ १९ ॥

समानेपि शाखाऽभेदे वाजसनेयके एवं गुणोपसंहारो यथा भिन्नशाखायां कृतः, शाण्डिल्यविद्यायां मनोमयत्वादीनां गुणानां बृहदारण्यके च मनोमयत्वादीनां प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्विद्याया अभेदस्तस्मात् ॥ १९ ॥

पूर्वाधिकरणे एकशाखायामभ्यासाच्छाण्डिल्यविद्याभेदप्रसक्तावपि प्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यगुणोपसंहार उक्तस्तर्हि इहापि सत्यस्य ब्र-

ह्मणो मण्डलद्वयवर्तिन ऐक्यात् उपनिषदोरप्युभयत्र चिन्तनमिति दृष्टान्तेनाक्षिपति—

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

'तस्योपनिषदहरिति तस्योपनिषद'मिति यथा शाण्डिल्यविद्यायां बृहदारण्यके गुणोपसंहार एवमन्यत्रापि आदित्ये चक्षुषि चोपनिषदोरविभागेन चिन्तनम्। कुतः? एकविद्यासम्बन्धात् ॥ २० ॥

सिद्धान्तमाह—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

त्वदुक्तं नैव। कुतः? आदित्येऽहरिति चक्षुष्यहमिति स्थलयोर्विशेषात् उपनिषदोरपि विभागः ॥ २१ ॥

ननु स्थानभेदाद्धर्मभेदा नाऽन्यत्र नीयन्ते इत्यत आह—

दर्शयति च ॥ २२ ॥

'तस्यैतस्य तदेव रूप'मित्यादिना ऽतिदेशस्थानभेदात् धर्मभेदः। चकारो राजादीनां स्थानभेदाद्धर्मभेदप्रसिद्धिमाह ॥ २२ ॥

पूर्वाधिकरणे आदित्यादिस्थानभेदात् धर्माऽनुपसंहार उक्तः, अत्र तु ब्रह्मणः प्रत्यभिज्ञायमानत्वादुपसंहार इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्याऽतिदेशेन समाधत्ते—

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चाऽतः ॥ २३ ॥

'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान'ेति राणायनीयानां खिलेषु आधिदैवसंभृतिद्युव्याप्त्यादयोऽपि धर्मास्ते नाऽध्यात्मदहरोपकोशलादिविद्यास्वपि उपसंहर्तव्याः। कुतः? अत एव स्थानभेदादेव ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे असाधारणप्रत्यभिज्ञानात्संभृत्यादौ विद्याभेद उक्तः, इह तु असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यमिति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते—

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥२४॥

ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्ये पुरुषस्याऽऽयुस्त्रेधा विभज्य तत्सवनत्रयं परिकल्प्याऽशिषादीनि दीक्षात्वेनोच्यन्ते सेयं पुरुषविद्या, तस्यां ये धर्मा 'स्तस्यैवं विदुषो यज्ञस्ये'त्यादिना ये पुरुषो यज्ञ इतरैस्तैत्तिरीयकैर्धर्माः परिकल्पितास्तस्मिंस्ते नोपसंहर्तव्याः । कुतः ? तेषां ताण्डिपैङ्गिवदनाम्नानात् । यतस्ते 'तस्ये'त्यादिना 'आत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी'त्यादि पठन्ति ॥ २४ ॥

पूर्वाधिकरणे पुरुषयज्ञस्य विद्यासन्निधेर्विद्याङ्गत्वात् 'सर्वं प्रविध्ये'त्यादेरुपनिषत्सन्निधेर्विद्याङ्गत्वमिति दृष्टान्तेनाक्षिप्य समाधत्ते—

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

'सर्वं प्रविध्ये'त्यादिमन्त्रजातं प्रवर्ग्यादिर्वा कर्म वा तत्तच्छाखोपनिषदारम्भे पठ्यमानानि न विद्यासूपसंहर्तव्यानि । कुतः ? तेषां ये हृदयवेधादयो ऽर्थास्तेषां भेदात् ॥ २५ ॥

पूर्वाधिकरणे विद्यासन्निधौ श्रुतस्य मन्त्रादेर्विद्यायामर्थभेदे सामर्थ्यादनुपसंहार उक्तः, तद्वद्धानसन्निधौ श्रुतस्याऽप्युपायनस्य तदन्तरेणापि हानसम्भवात् अनुपसंहार इत्याक्षिप्य समाधत्ते—

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूये'त्यादौ यद्धानं तस्मिन् उपायनं नास्ति न वक्तव्यमिति तुशब्द आह । हानौ केवलायां श्रूयमाणायामथर्वणादावुपायनं सन्निपतेत् । कुतः ? उपायनशब्दशेषत्वात् तस्याः । तथा हि कौषीतकिरहस्ये 'तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृत'मिति । अथ वा धूञ् कम्पने इति धातोश्चलनार्थोयं विधूतशब्दः उत हानाविति 'अश्व इव रोमाणि विधूये'त्यादौ न कृतसुदुष्कृतयोश्चलनं सम्भवति, किं तु तयोर्हानिः परित्यागः । कुतः? उपायनशब्दशेषत्वात् । तच्च हानौ सत्यां कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवदित्युपमानं भाल्लविनां 'कुशा वानस्पत्या' इत्यविशेषेण श्रवणात् शाट्यायनिनामौदुम्बरा इति विशेषः कुशा-

नाम् । यथा वा क्वचिद्देवाऽसुरच्छन्दसामविशेषे 'देवच्छन्दांसि पूर्वाणी'ति पैङ्गिनामाम्नाते सूर्य इति विशेषः। यथा वा क्वचिदृत्विग् इति अविशेषादुपज्ञानात् पूर्वत्वं विशेषः । यथा च षोडशिस्तोत्रे कालाऽनिश्चये समयाऽध्युषिते प्राप्ते भाल्लविना 'मध्वर्युरुपगाये'दिति विविशेषमाहुस्तद्वत् कौषीतकिरहस्यादौ उपायनस्य विशेषः । तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम् । 'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्या'दिति । 'एष वै सप्तदश प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त' इति 'नाऽनुयाजेषु यजामहं करोती'ति च विधिप्रतिषेधयोः समावेशे विकल्पे प्राप्ते जैमिनिराह—अपि त्वित्यादि । तुशब्दो विकल्पं वारयति । कुतः? अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्याऽष्टदोषग्रस्त्वेन ततो विधीनामेकदेशः स्यात् । अनुयाजवर्जितेषु यजामहः कर्तव्य इति पर्युदासः स्यात् । अस्मिन्नर्थे 'नाऽनुयाजेषु यजामहं करोती'ति वाक्यशेषो ऽप्यनु कूलः स्यात् । यथा ऽत्र न विकल्पस्तद्वदुपायनेपि न विकल्पः । यद्यप्यन्यसुकृतदुष्कृतयोरन्येन नोपादानं तथापि विद्यास्तुतिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

पूर्वाधिकरणे विद्यासामर्थ्यात्कर्मणां परित्याग उक्तः, नैतद्विद्यासामर्थ्यम् अर्द्धमार्गे परित्यागादिति इदानीमाक्षिप्य समाधत्ते—

साम्पराये तर्तव्याऽभावात्तथा ह्यन्ये ॥२७॥

सम्पराय एव साम्परायः । तस्मिन् देहपरित्यागाऽवसरे एव सुकृतदुष्कृतयोर्हानिः, न त्वर्धमार्गे विरजां तीर्त्वा । कुतः ? तर्तव्याऽभावात् । उत्पन्नज्ञानस्य सुकृतदुष्कृताभ्यां प्राप्तव्यस्याऽभावात् । तथा ह्यन्ये । हि यस्मात् यथा ऽस्माभिर्व्याख्यातं तथा ताण्डिनः 'अश्व इव रोमाणि विधूये'त्यादिना शाट्यायनिनश्च 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति' इत्यादिना आदावेव परित्यागमामनन्ति ॥ २७ ॥

ननु विरजां नदीं तीर्त्वेत्यर्थतस्त्वाप्रत्ययश्रवणात् तत्रैव कुतो न परित्याग ? इत्यत आह—

छन्दत उभयाऽविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दत इच्छातः शरीरे सति ब्रह्मचर्यादिसाधनपरित्यागाऽवसरे परित्यागः। एवं चोभयस्य निमित्तस्य नैमित्तिकस्य च ताण्ड्यशाट्यायनिनोश्चाऽविरोधः ॥ २८ ॥

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -/)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	६
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	५	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०
पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि० ४	४	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०
सदधिकारः व्याख्यासहितः	१	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० २	२	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिरचिता ।	१	०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	०	०

व्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़कबनारस ।